

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Kur'an'da Enfüs (أنفس) Kelimesi

-İlgili Terkiplerin Türkçeye Doğru Çevrilmesi Yönünde Mütevazı Bir Katkı-

The Word Anfus (أنفس) in the Quran

-A Modest Contribution to the Correct Translation of the Relevant Compositions into Turkish-

كلمة الأنفس في القرآن – مساهمة متواضعة في الترجمة الصحيحة للتركيبات ذات الصلة إلى اللغة التركية-

Murat SÜLÜN

Prof. Dr. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı

Marmara University, Faculty of Theology

Basic Islamic Sciences, Department of Exegesis

İstanbul, TÜRKİYE

murat.sulun@marmara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8277-0265>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 05/02/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 13/04/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Sülün, Murat. “Kur'an'da Enfüs (أنفس) Kelimesi -İlgili Terkiplerin Türkçeye Doğru Çevrilmesi Yönünde Mütevazı Bir Katkı-” *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan/April, 2024), 1-29.

<https://doi.org/10.31121/tader.1431919>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC)

ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published By: Ali Karatař / TÜRKİYE

Öz

Dinî ilimlere ait ıstılahların geçtiği âyetlerin doğru anlaşılıp isabetli yorumlanarak Türkçeye hakkıyla aktarılması hem Tefsir ilmi açısından hem de Kur'an çeviri teknikleri açısından büyük önem taşımaktadır. Sözelimi temel İslâm bilimlerinde terim hâline gelen *iman, küfr, âyet, kur'an, salât, zekât, kıble* gibi Kur'an kavramlarının anlaşılmasında genelde sıkıntı yaşanmakta; bu kelimeler meallerde genelde Kur'an sonrası ilmî disiplinlerde kazandıkları anlamlara çekilmektedir. Bu zorluğun aşılması için, Kelâm, Tasavvuf, Fıkıh gibi disiplinlerde ıstılah hâline gelen kelimelerin seküler kök anlamları ana kaynaklardan iyi tespit edilmeli ve vârit oldukları âyetlerin bağlamlarına dikkat edilmelidir. Bu usule uyulmadan gerçekleştirilen anlama ve çeviri faaliyetlerinin, Kur'an ve tefsir okurlarını yanlış yönlendireceği, Kur'an'ın anlamı hakkında olumsuz etkileyeceği muhakkaktır. Meal okurları Allah kelâmını okuduklarını zannederlerken, bir kısım meal yazarının şahsî anlayışlarını ve zümrevî yanlışlarını okuyor olma riskiyle karşı karşıya kalabilmektedirler. Mezkûr sıkıntının, *enfüs*lü terkiplerde de yaşandığı görülmektedir. *Enfüs*ün İslâm düşüncesinde yaygın bir kullanımı bulunan *nefs* kelimesinin çoğulu oluşu zorluğu iyice pekiştirmektedir. Dolayısıyla makalede *enfüs*ün ve ilgili terkiplerin manaları belirginleştirilmeye çalışılacaktır. Makalenin odak noktası; "kendi" kavramının fert ve toplum olarak farklı olduğudur. "İnsanın kendisi"ni ifade eden *nefs*in çoğulu olarak *enfüs*, "fertlerden oluşan muhatap kitlenin kendisi"ni ifade etmektedir ama ilgili toplumun, "bizzat kendisi"ne yönelik çeşitli tutumları, geçtiği âyetin muhtevasına göre o toplumu oluşturan fertlerin "birbirlerine" karşı sergiledikleri tutumlara dönüşebilmektedir. **Anahtar kelimeler:** Tefsir, Enfüs, Kur'an Mealleri, Kur'an Bütünlüğü, Çeviri Teknikleri, Konulu Tefsir, Bağlam

Abstract

The correct understanding and accurate interpretation of the verses in which the terms of religious sciences are mentioned is of great importance both in terms of the science of Tafsir and in terms of Qur'an translation techniques. For example, there is often difficulty in understanding Qur'anic concepts that have become terms in basic Islamic sciences, such as *faith, kufr, verse, Qur'an, salât, zakat, qibla*, etc.; these words are usually retracted in the translations to the meanings they have acquired in post-Qur'anic scientific disciplines. In order to overcome this difficulty, the secular root meanings of words that have become terminology in disciplines such as Kalam, Sufism and Fiqh should be determined well from the main sources and the context of the verses in which they are found should be paid attention to. It is certain that comprehension and translation activities carried out without following this procedure will mislead the readers of the Quran and its commentary and have a negative impact on the meaning of the Quran. Readers of the Meal (translations) may think that they are reading the Word of Allah, but they may run the risk of reading the personal understandings and clannish mistakes of some of the authors of the translations. It is seen that the mentioned problem is also experienced in anfus (أنفس) compositions. The fact that anfus is the plural of the word nafs, widely used in Islamic thought, further reinforces the difficulty. Therefore, the article is to try to clarify the meanings of anfus and related compounds. The focus of the article is that the concept of "self" is different for the individual and the society. As the plural of *nafs*, which refers to "the human being himself", *anfus* refers to "the addressee group of individuals itself", but the various attitudes of the relevant society towards "itself" can turn into the attitudes of the members of that society towards "each other" according to the content of the verse in which it is mentioned.

Key Words: Exegesis, Anfus, Quran Translations, Quran Integrity, Translation Techniques, Thematic Commentary, Context.

الخلاصة

من المهم جداً سواء من حيث علم التفسير أو فنيات ترجمة القرآن، أن يتم فهم الآيات التي تستخدم فيها مصطلحات العلوم الدينية بشكل صحيح، وتفسيرها بدقة ومن ثمَّ ترجمتها إلى اللغة التركية. على سبيل المثال، هناك صعوبات عامة في فهم التعبيرات القرآنية مثل: الإيمان والكفر والآية والقرآن والصلاة والزكاة والقبلة، والتي أصبحت مصطلحات في العلوم الإسلامية الأساسية، وتشير هذه الكلمات في الترجمات عموماً إلى المعاني التي اكتسبتها في التخصصات العلمية بعد القرآن. ومن أجل التغلب على هذه الصعوبة، يجب تحديد المعاني الجذرية الأساسية للكلمات التي أصبحت مصطلحات في مجالات مثل الكلام والتصوف والفقه، بشكل جيد من المصادر الرئيسية، وبينبغي الاهتمام بسياق الآيات التي توجد فيها. ومن المؤكد أن أنشطة الفهم والترجمة التي تتم دون اتباع هذا الإجراء سوف تُضلل قراء ترجمات القرآن وتفسيره، وتؤثر سلباً على معاني القرآن. فبينما يظن قراء الترجمة أنهم يقرأون كلام الله، فإنهم قد يواجهون خطر قراءة الفهم الشخصي والأخطاء الجماعية لبعض مؤلفي الترجمة. من هذه الأخطاء التي يمكن رؤيتها ولها علاقة بما سبق ذكره والتي تؤدي صعوبة هذا الأمر لفظ الأنفس وتركيباتها، فإن لفظ الأنفس تستخدم على نطاق واسع في الفكر الإسلامي وهي جمع لكلمة نفس. ولهذا السبب سنحاول في هذه المقالة توضيح معاني الأنفس وتركيباتها المرتبطة بها. ومحور المقالة يركز حول مفهوم "الذات" الذي يختلف بين الفرد والمجتمع، وصيغة الجمع للنفس، التي تعبر عن "الإنسان نفسه"، تعبر أيضاً عن "الكتلة المخاطبة المكونة من أفراد"، لكن المواقف المختلفة للمجتمع المعني تجاه "نفسه" يمكن أن تتحول إلى مواقف الأفراد الذين يشكلون ذلك. المجتمع تجاه "بعضهم البعض"، بحسب مضمون الآية التي وردت فيها.

الكلمات الرئيسية: التفسير، الأنفس، ترجمات القرآن، سلامة القرآن، فنيات الترجمة، التفسير الموضوعي، السياق

Giriş

Kur'an'da geçen kelimelerin Türkçeye çevirisi önemli bir sorundur. Bu bağlamda çalışmamızın konusu Türkçeye isabetli yansıtılmadığını düşündüğümüz *katl-i enfüs*, *ihtiyân-ı enfüs* ve *isyân-ı enfüs* terkiplerinin geçtiği âyetlerin tefsiridir. Bunların Türkçeye nasıl aktarıldığı; Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olan *Tibyân*¹, *Gurabzâde*² ve *Mevâkib*³ tefsirleri ile İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946)⁴, Mehmed Âkif Ersoy (1873-1936)⁵, Süleyman Tevfik Özzorluoğlu (1861-1939)⁶, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942)⁷, Ömer Rıza Doğrul (1893-1952), Hasan Basri Çantay (1887-1964), Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971), Abdülbaki Gölpınarlı (1900-1982), Muhammed Esed (1900-1992), Süleyman Ateş (d.1933-), Ali Özek ([1927-2021] komisyon), Yaşar Nuri Öztürk (1951-2016), Ali Bulaç (1951-) ve Mustafa İslamoğlu (1960-) meallerinden gösterildikten sonra, söz konusu terkiplerin manaları belirlenmeye çalışılacak ve bu esnada; Kur'an bütünlüğü ilkesi, kıssa âyetlerinde kadim kaynaklardan yararlanma prensipleri, nüzul devri ile ilgili âyetler hakkında Sîret malzemesini dikkate alma ve bağlam ilkesine riayet gibi metodlar dikkate alınacaktır. -İlgili terkiplerin meallere nasıl yansıtılmış olduğu gösterilirken, önce âyetin tamamı -tercîhen Elmalılı'ninkinden- sunulacak, diğer meallerde ise sadece ilgili terkiplerin geçtiği kısım verilecektir.

Makalenin ilk bölümünde *enfüsün*; "kendiniz/ kendileri" anlamına geldiği âyetler, ikinci bölümünde "birbiriniz/ birbiri" anlamına geldiği âyetler arz edilecek; son kısımda da her iki ihtimale de müsait gözükten *enfüs* terkiplerine değinilecektir:

¹ *Terceme-i Tefsîr-i Tibyân* tercüme te'lif karışımı bir eserdir. *Beydâvî Tefsiri*, *Akâid-i Neseîfî* gibi önemli kaynaklar üzerine hâşiyeleri bulunan ve Tefsir ile işigali sebebiyle "Tefsîri" diye anılan Antepli [Ayıntâbî] Mehmed Efendi (v.1111/1699) tarafından yazılmıştır. Açıklamalı meallerin öncüsü sayabileceğimiz bu eserin resmî bir hüviyet taşıdığı söylenebilir. Eserin girişinde belirttiği üzere Mehmed Efendi, Sultan IV. Mehmed dönemi şeyhülislâmlarından Minkârîzâde (v.1088/1678) tarafından İstanbul'a davet edilmiş; padişahın Kur'an-ı Kerim'i tefsirli bir şekilde Türkçeye çevirtmek yolundaki murâdı kendisine iletilmiş; Ayıntâbî de bunun üzerine, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi'nin *et-Tibyân fî tefsîri 'l-Kur'ân* adlı eserini esas alarak ve padişahın bu iş için hediye ettiği iki tefsir ile çok sayıda lügatten ve Tefsir dışı kaynaklardan da yararlanarak, eseri iki yıl içinde meydana getirmiştir. Ayıntâbî, hazırladığı iki nüshadan birini IV. Mehmed'e sunmuş; diğerini halkın okuması için vakfetmiştir. (Bk. Tefsirin mukaddimesi). *Terceme-i Tefsîr-i Tibyân* bir "meal" yahut "tefsirli meal" değil bir "Türkçe tefsir"dir. Recep Arpa'nın *DİA* "Tibyân Tefsiri" maddesinde dediği gibi, eserde ilmî tartışmalara girmekten kaçınılmış, dil tahlillerine ve edebî sanatlarla yer verilmemiş, buna karşılık Ezdi'nin *et-Tibyân fî tefsîri 'l-Kur'ân*'ında kısaca geçen ama halkın ilgi duyacağı kıssalar uzunca anlatılmış, İsrailiyat türü birtakım rivayetlere, ilm-i hâl niteliğindeki fikhî konulara yer verilmiştir. 'Avama hitap' bilinciyle yazılan eser; *Tenbîhü 'l-ğâfîlîn*, *Bustânu 'l-ârifîn*, *İhyâu 'ulûmî 'd-dîn*, *el-Futûhâtü 'l-mekkiyye* gibi Tasavvufî eserlerden izler

taşımakta olup geniş halk kitlelerinin beğenisini kazanmış; onların dinî hayatlarını etkilemiştir. Nitekim Cumhuriyet'in ilânına kadar en çok basılan ve okunan tefsir *Terceme-i Tefsîr-i Tibyân*'dir. Ezdî üzerine doktora yapan Esat Özcan'ın, Ezdî'nin *et-Tibyân*'ı ile *Ayıntâbî*'nin *Terceme-i Tefsîr-i Tibyân*'ı arasındaki ilişkiye dair kanaati şudur: “*Sonuç olarak Ayıntâbî'nin tefsirinin, bir telif eser olduğunu söyleyebiliriz. Ayıntâbî de birçok müfessir gibi başka tefsirlerden yararlanarak tefsirini oluşturmaya çalışmıştır. Ayıntâbî'nin Ezdî'ye atfı yapmaması, Ezdî'den alma ihtimali bulunan bütün bilgilerin Ma'âlimü't-tenzîl ve Envârü't-tenzîl gibi tefsirlerde de yer alması, Ayıntâbî'nin tefsirinin Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olduğu düşüncesine yol açan mukaddimesindeki ifadesinin, Arpa'nın da belirttiği gibi başka bir anlama gelme ihtimalinin bulunması Ayıntâbî'nin Ezdî'den kesinlikle yararlandığını söylememize engel olmaktadır. Öte yandan, Ezdî'nin tefsirinin tek mahtût nüshasının İstanbul'da (Süleymaniye kütüphanesinde) bulunması; -aşağıda belirteceğimiz gibi- İstanbul ve Bursa'da yaşayan Bursevî'nin (v. 1137/1725) ondan çok yararlanmış olması; Ayıntâbî'nin, tefsirinin birçok nüshasındaki bilgilere göre, Tefsir-i Tibyân ve Kâdî Beyzâvî'yi çok mütalaa ettiğini bildirmesi; onun söz konusu tefsiri görmüş, ondan yararlanmış olabileceğini göstermektedir.*” Bk. Esat Özcan, *Hıdır Bin Abdurrahman el-Ezdî ve et-Tibyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsirindeki Metodu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 121.

² *Gurâbzâde Tefsiri* adıyla da bilinen *Zübedü Âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr* Bağdat'taki Abdülkâdir-i Geylânî Câmîi vâizlerinden Gurâbzâde Ahmed Efendi (v.1099/1688) tarafından, şehrin valisi Çelebi İbrahim Paşa'nın talebi üzerine kaleme alınmıştır. Beğavî (*Ma'âlimü't-Tenzîl*), Beydâvî (*Envârü't-Tenzîl*), Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifi (*el-Mevâhibü'l-'Aliyye*) ve Ebussuûd Efendi (*İrşâdü'l-Akli's-Selîm*) gibi müfessirlerden yararlanılarak, Hanefî-Mâtürîdî bakış açısıyla yazılmıştır (Yazma Eserler'deki tanıtım yazısından). Eser; “meal” yahut “tefsirli meal” değil “Türkçe tefsir” kategorisinde mütalaa edilmelidir. Eser hakkında geniş malumat için bk. Mehmet Akif Alpaydın, “Giriş”, *Zübedü âsâri'l-mevâhib ve'l-envâr -Gurâbzâde Tefsiri-*, ed. İsmet İpek - Muhammed Said Güler (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 21-80.

³ *Mevâkib Tefsiri* adıyla tanınan *Tefsîru'l-Mevâkib Tercemetü'l-Mevâhib* adlı eser, Kırımlı İsmail Ferrûh Efendi (v.1256/1840) tarafından yazılmıştır. *Mevâkib*; Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifi'nin (v.900/1494) *el-Mevâhibü'l-'Aliyye* adlı Farsça eserinin “lisân-ı Farsîden zebân-ı 'azbu'l-beyân-ı Türkî'ye minvâl-i muharrer üzere nakl u tahvili” olarak tanıtılmakla birlikte, mukaddimede; “Eğerçi tefsîr-i mezkûr me'haz ittihâz olunduysa da *Tibyân*, *Keşşâf*, *Beydâvî* ve *Hâzin* tefsirleriyle tatbik ve tefvîk olunarak” hazırlandığı da söylenmektedir. Sultan II. Abdülhamîd tarafından Mushaf'ın kenarında basılan bu eser oldukça yaygındır. [Beyazıt ve Üsküdar'daki sahaflarda şahsen birkaç nüsha görme imkânı buldum.] İşbu niteliği sebebiyle, yani beher Kur'an sayfasının kenarına sığabilecek şekilde neşredilmesi sebebiyle, eserde; “tefsir kavramını haklı çıkartacak geniş ve derin izahlar yerine, *Tefsîr-i Celâleyn* örneğindeki gibi, anlamın halkın durumuna uygun düşecek az ve öz ifadelerle yansıtılması” esası tercih edilmiştir. Yazarın; Kur'an diline aşina olmayanların Kur'an'ı baştan sona rahatça okuyabilmelerini, bir başka deyişle Kur'an'ı anlayarak hatmetmelerini sağlamak gibi bir gaye güttüğü anlaşılmaktadır. Âyetlerin çevirileri verilirken, hangi âyete ait oldukları karıştırılmasın diye, âyetin ilk birkaç kelimesi orijinal Arapçasıyla verilmiş, çeviri bundan sonra başlatılmıştır. Bu güzel bir uygulamadır çünkü makalede atfı yapacağımız Süleyman Tefvik mealinde olduğu gibi, âyet numaraları Mushaf'ın elimizdeki hâlimden farklı konulmuş olabilmektedir; nitekim söz konusu mealde en-Nisâ 4/29, 28 olarak; en-Nisâ 4/107 de 105 olarak yazılmıştır. Mealde; âyetin orijinal baş kısmı verildiğinde başka âyetlerle karıştırılmayacaktır. “Meal” kategorisinde mütalaa edilebilecek olan bu eser hakkında geniş bilgi için bk. Murat Kaya, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 218; Fatma Aydın, *İsmail Ferruh ve Tefsîru'l-Mevâkib Adlı Eseri* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 121. [Daha güncel bir çalışma olarak bk. Ersin Çelik, “19. Yüzyılda Bir Tefsir Klasiğinin Farsçadan Türkçeye Tercümesi: İsmâil Ferrûh Efendi'nin Tefsîr-i Mevâkib Adlı Eseri”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a -XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası-*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021).

⁴ Arap harfleriyle *Ma'ânî-i Kur'ân*, Latin harfleriyle de *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı* adıyla neşredilmiş veciz bir Kur'an tercemesi

⁵ Âkîf'in yakılmasını vasiyet ettiği meşhur mealî... Bu çeviri çalışması, emanet edildiği İhsan Efendi tarafından yakılmış olmakla birlikte, daha sonra İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü hocası olacak Mustafa Runyun'ca Latin harfleriyle daktilo edilmiş ve mealin 1/3'üne karşılık gelen Tevbe Süresi'ne kadarki kısmı Recep Şentürk – Âsım Cüneyt Köksal tarafından *Âkîf Mealî* adıyla 2012'de İstanbul'da neşredilmiştir. Bu sebeple, makalede *Âkîf Mealî*'ne; Kur'an'ın sadece ilk 1/3'indeki âyetler itibarıyla atfı yapılabilmektedir. Bu mealin orijinalitesi, ilmi

(i) *Du 'â-i enfüs*⁸, *zuhûk-ı enfüs*⁹, *şehâde 'ale'l-enfüs*¹⁰, *nasr-ı enfüs*.¹¹

(ii) *Lemz-i enfüs*¹², *selâm 'ale'l-enfüs*¹³, *katl-i enfüs*¹⁴, *ihtiyân-ı enfüs*¹⁵, *ihrâc-ı enfüs*¹⁶, *nisyân-ı enfüs*¹⁷, *mekr-i enfüs*¹⁸, *fetn-i enfüs*¹⁹, *muhâde 'a-i enfüs*²⁰, *ıdlâl-i enfüs*²¹, *hîfe-i enfüs*²², *takdîm li'l-enfüs*²³, *rücû' ile'l-enfüs*²⁴, *zann bi'l-enfüs*²⁵, *kavl fi'l-enfüs*.²⁶

(iii) *Husrân-i enfüs*²⁷, *levm-i enfüs*²⁸, *makt-i enfüs*²⁹, *ihlâk-i enfüs*³⁰, *tezkiye-i enfüs*³¹, *zulm-i enfüs*.³² -Bu terkiplerin anlamları sonuç kısmında özetle verilecektir.

Yalnız birbirinden önemli olan bu terkipler bir Kur'an konusu olarak irdelenmeyecek, bunlara sadece, ilgili terkinin anlamını belirginleştirecek kadar temas edilecektir çünkü bunlar müstakil makalelerin konusudur. Amaç; *enfüs* kelimesinin farklı bağlamlardaki anlamlarını belirginleştirerek, meal hazırlayanların kelimenin geçtiği tartışmalı bazı terkipler üzerinde yeni-

ve edebî değeri hakkında geniş bilgi için bk. Recep Şentürk (ed.), *Direnen Meal Akif Meali* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2016).

⁶ Dört kişiden oluşan resmî-ilmî bir kurul tarafından hazırlanıp da “neşrine muvaffakiyet hâsıl olamamış bulunan *Tafsîlu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* nâm çok mufassal bir eserden” telhis edilmiştir. (1344/1926 baskısında Süleyman Tevfik'in [س.ت.] ön sözünden.) kurulun kimlerden oluştuğu, iç kapak yazısında şu şekilde belirtilmektedir: “Ders vekîli Hâlis, Meclis-i Ma'ârif a'zâsından Hacı Zihni ve Fâiz, ve Müellefât-ı Şer'iyeye Tedkik Hey'eti a'zâsından Aydoslu Tevfik Efendi merhumlardan mürekkep komisyon-i mahsus tarafından 1323 senesinde tedkik ve takdir edilmiş olan *Tafsîlu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* nâm gayr-ı matbû' mufassal tefsirden mülâhhasdır.”

⁷ Elmalılı ve diğerleri günümüze daha yakın, meşhur mealler olduğu için haklarında malumat verilmeyecektir.

⁸ Âl-i İmrân 3/61.

⁹ et-Tevbe 9/55 ve 85.

¹⁰ el-En'âm 6/130; el-A'râf 7/37.

¹¹ el-A'râf 7/192.

¹² el-Hucurât 49/11.

¹³ en-Nûr 24/61.

¹⁴ el-Bakara 2/54, 85; en-Nisâ 4/29, 66.

¹⁵ el-Bakara 2/187; en-Nisâ 4/107.

¹⁶ el-Bakara 2/84.

¹⁷ el-Bakara 2/44; el-Haşr 59/19.

¹⁸ el-En'âm 6/123.

¹⁹ el-Hadîd 57/14.

²⁰ el-Bakara 2/9.

²¹ Âl-i İmrân 3/69; en-Nisâ 4/113.

²² er-Rûm 30/28.

²³ el-Bakara 2/102, 110; el-Müzzemmil 73/20.

²⁴ el-Enbiyâ 21/64.

²⁵ en-Nûr 24/12.

²⁶ el-Mücâdile 58/8.

²⁷ el-En'âm 6/12, 20; el-A'râf 7/9, 53; Hûd 11/21; el-Mü'minûn 23/103; ez-Zümer 39/15; eş-Şûrâ 42/45.

²⁸ İbrâhîm 14/22.

²⁹ el-Mü'min 40/10.

³⁰ el-En'âm 6/26; et-Tevbe 9/42.

³¹ en-Necm 53/32; en-Nisâ 4/49.

³² Örneği: Âl-i İmrân 3/117, 135; en-Nisâ 4/64; el-A'râf 7/160; et-Tevbe 9/70; Yûnus 10/44; Hûd 11/101; İbrâhîm 14/45; en-Nahl 16/33, 118; el-Ankebût 29/40; er-Rûm 30/9; Sebe' 34/19.

den düşünmelerini sağlamak ve doğru anlamın benimsenmesine, yaygınlaşmasına katkıda bulunmaktır. Makalenin literatüre katkısı bu olacaktır yani sonraki meallerin büyük ölçüde kendilerinden yararlandıkları başlıca meallerin tartışmalı terkipler bağlamında değerlendirilmesi ve ilgili âyetlerin Kur'an ve Tefsir erbabına sağlıklı yansıtılması.

1. Nefs - Enfüs

Makalenin konusunu oluşturan *enfus* kelimesi *nefsin* (نفس) çoğuludur. Sadece tasavvuf gibi bazı İslâmî ilimlerin değil, İslâm medeniyetinin de anahtar terimlerinden olan *nefs* Kur'an-ı Kerim'de farklı zamirlere izafetle ve nötr olarak toplam yüz kırk (140) kez vârit olmuştur. *Nefs*in diğer çoğulu olan *nüfûs* iki âyette³³ kullanılırken, *enfüs* yüz elli üç (153) kere³⁴ kullanılmıştır. Böylece, *nefs* Kur'an'da 295 kez kullanılmış olmaktadır.

Bir şeyin nefsi; ruh, ceset birlikte olmak üzere onun ta kendisi, 'ayn'ı demektir.³⁵ Kur'ân'da "kişinin kendisi (zat)"³⁶ ve "ruh"³⁷ anlamlarında da kullanılmıştır. "Her *nefs* ölümü tatmaktadır." demek, "her canlı" yani "herkes" ölümü tatmaktadır, demektir.³⁸

Zihinlere daha ziyade 'insan varlığının kötü yanı' ya da 'insanî ego' anlamıyla yerleşen *nefs*; hayat kuvvesini, iradî hareketi ve hissetmeyi sağlayan latif, buharsı bir cevherdir. Kadîm bilim adamları, hakîm ve filozoflar bu cevhere, "insan bedenini aydınlatan hayvanî ruh" derlerdi.³⁹

Bu bilgiler Dilci müfessir Zeccac tarafından da teyit edilmektedir. Onun belirttiğine göre Dilciler; Arap dilinde *nefsin* iki manada kullanıldığını söylemektedir. Biri; *خرجت نفسُ فلانٍ* (Falancanın *canı* çıktı [*ruhunu* teslim etti]) ve *في نفس فلانٍ أن يفعل كذا وكذا* (Falancanın *içinde* şöyle şöyle yapma düşüncesi var.) demendir. Diğer kullanılışı ise *نفس*'in "bir şeyin tamamı ve bir şeyin hakikati" anlamlarında kullanılmasıdır. [Örneği:] *قتل فلانٌ نفسه* (Adam canına kıydı.) ve *أهلك* (Adam kendini helâk etti.) Bu, helâkin 'kişinin bir parçası' üzerinde gerçekleştiği anlamına gelmez; helâk onun tüm varlığında ve hakikatinde gerçekleşmiştir. *تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي* demek,

³³ el-İsrâ 17/25 (رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ); et-Tekvîr 81/7 (وَإِذَا النُّفُوسُ رُوِّجَتْ). İlkinde, 'zat/ iç' anlamına gelirken, ikincisinde 'can/ ruh' anlamındadır.

³⁴ *Nâ* [biz] zamirine izafetle üç (3) kez; *hum* [onlar] zamirine izafetle doksan bir (91) kez; *hunne* [o (kadı)nlr] zamirine izafetle dört (4) kez; *kum* [siz] zamirine izafetle ise kırkdokuz (49) kez kullanılmış olup, altı (6) kez de nötr olarak *enfus* şeklinde kullanılmıştır. Ayetler için bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1998), "nfs", 712-714.

³⁵ bk. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvudî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, H 1412), "nfs", 818-819.; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *Beşâ'iru zevi't-temyiz fi lefâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Muhammed Alî Neccâr (Kahire: el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1992), "nfs", 97-101.

³⁶ Örneği: el-Bakara 2/235; Âl-i İmrân 3/30; el-Mâide 5/116. Bu anlamda bizzat Allah hakkında da kullanılmıştır: el-Mâide 5/116.

³⁷ Örneği: el-En'âm 6/93 (أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمْ); et-Tevbe 9/55 (وَتَزْهَقْ أَنْفُسُهُمْ).

³⁸ bk. Râgıb el-İsfahânî, "nfs", 818-819. Nefs kelimesinin kökeni, Arapçaya hangi dilden geçtiği ve Câhiliye dönemindeki anlamları hakkında bk. Mehmet Dalkılıç, *İslâm Mezheplerinde Ruh* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 59-60.

³⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. Komisyon (Lübnan: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), "nfs", 242-243. Ayrıca bk. Ebü Abdillâh Ebü'l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb* (Tahran: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, ts.), 31/161; Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: y.y., 1936), 7/5814-5815.

“Sen benim içimde gizlediklerimi bilirsin.” demektir. وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ demek de, “[Ya Rabbi!] Ben senin hakikatini bilemem; bende buna [yani senin ‘zat’ına] dair bir bilgi yok” demektir.⁴⁰

İşte, *nefs* “kişinin (ruh ve ceset birlikte) kendisi” anlamına geldiği gibi, *enfüs* de “toplumun kendisi”⁴¹ anlamına gelmiş olmaktadır. *Enfüs*, “fertlerden oluşan bir muhatap kitlesinin kendisi”ni ifade etmektedir ama âyette hitap edilen bir topluluğun, “bizzat kendileri”ne yönelik çeşitli tutumları, geçtiği âyetin muhtevasına göre “o toplumu oluşturan fertlerin ‘birbirlerine’ karşı sergiledikleri tutumlara” dönüşebilmektedir ki aşağıda her iki anlam da ayrı ayrı ele alınacaktır.

1. 1. “Kendiniz/ Kendileri” Anlamındaki *Enfüs* Terkipleri

Enfus kelimesinin Kur'an'daki temel anlamı “kendiniz” ya da “kendileri”dir. Bu mana, ikinci bölümde işlenecek olan “birbiriniz” anlamındaki âyetlerde de kaybolmamaktadır.

Aşağıdaki âyetlerde *enfüs* kelimesi; şahsen ve mensup oldukları zümreler itibarıyla bir “topluluğun kendisi” anlamında kullanılmıştır:

- İnsanlar için “bizzat kendilerinde” ilahî kanıtlar olduğu (ez-Zâriyât 51/21).
- İnsanlara “kendileri”ndeki ilahî kanıtların yakında gösterileceği (Fussilet 41/53).
- İnsanın, ölümü “kendisinden” savamayacak oluşu (Âl-i İmrân 3/168).
- İnsanların “kendileri” aleyhinde aşırı gitmeleri (ez-Zümer 39/53).
- İnsanların “kendilerinin” eksiltilmesi suretiyle, yani ailesinin, akrabasının, sevdiklerinin ölmesiyle, sınanmaları (el-Bakara 2/155).
- İnsanların “kendilerini” ateşten korumaları gereği (et-Tahrîm 66/6).
- İnsanların, “kendi” yaratılmalarına da, kâinatın yaratılmasına da şahit kılınmadığı (el-Kehf 18/51).
- Toprak mahsullerinin ve “bizzat” insanların Allah tarafından yaratılması (Yâsîn 36/36).
- Tarım ürünlerinin “kendileri” ve hayvanları için yetişmesi (es-Secde 32/27).
- İnsanların sadece “kendilerini” önemsemesi, kendi canlarının derdine düşmesi (Âl-i İmrân 3/154).
- İnsanın “kendisine” isabet eden, yani başına gelen, herhangi bir musibetin gerçekleşmeden evvel yazılmakta oluşu (el-Hadîd 57/22).
- Boşanan kadınların “kendi başlarına” üç temizlik süresi bekleyecekleri (el-Bakara 2/228).
- Eşi vefat eden kadınların “kendi başlarına” dört ay on gün bekleyecekleri (el-Bakara 2/234).
- Müminlerin “kendilerini” hiçbir şekilde peygamberlerinin önüne geçiremeyecekleri (et-Tevbe 9/120; el-Ahzâb 33/6).
- Müminlerin, malları ve “kendileri” hakkında Ehl-i kitaptan incitici şeyler işiterek sınanacakları (Âl-i İmrân 3/186).
- Hem “bizzat kendisi” olarak hem de mal varlığıyla Allah yolunda savaşmak (Örneği: es-Saf 61/11)
- Müşriklerin Âhirette “kendi” aleyhlerine sonuçlanacak yalanlar söylemeleri (el-En‘âm 6/24).

⁴⁰ Ebu İshak İbrahim b. es-Seriyy Zeccâc, *Ma‘âni l-Kur‘ân ve l-râbuh*, nşr. Abdü'l-Celîl Abduh Şelebî (Beirut: Alemü'l-Kütüb, 1988), 2/180. [el-Mâide 5/116 (تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ)] hk.

⁴¹ Örneği: Âl-i İmrân 3/69; el-Haşr 59/19; en-Nûr 24/61.

- Müşriklerin, “kendileri”ni o beşerî/ hayvanî ontolojileriyle Yüce Allah’ı ve melekleri görebilecek kadar büyük görmesi (el-Furkân 25/21).
- Putların, değil kendilerinden medet uman Müşriklere “kendilerine” bile yardım edemeyecek olması (el-A‘râf 7/192, 197. Ayrıca, er-Ra‘d 13/16; el-Enbiyâ 21/43; el-Furkân 25/3).
- Allah’ın insanları ‘elest bezmi’nde “kendi” aleyhlerine şahit tutması (el-A‘râf 7/172).
- Azgınlığının, kişinin “kendi” aleyhine olacağı (Yûnus 10/23).
- Bir kavim “kendindekileri” değiştirmedikçe Allah’ın da onlara verdiği nimeti değiştirmeyeceği (el-Enfâl 8/53. Ayrıca, er-Ra‘d 13/11).
- Ensârın, fakir muhacirleri “kendilerine” tercih etmesi (el-Haşr 59/9).
- Hz. Peygamber’in; “kendisinden” yani kendi kanından, kendi canından olan insanları; Hz. Fâtıma, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin’i (*radıyallâhu ‘anhum*) Necran Hıristiyanlarıyla mübâhele için meydana çağırması (Âl-i İmrân 3/61).
- İman edenlerin başkalarını suçlamadan evvel “kendilerine” bakmaları; kendi insanlarını eğitip yetkinleştirerek âbat etmeleri vs. (el-Mâide 5/105)
- Kâfirleri velî edinenlerin, “kendileri” için Âhirete çok kötü şeyler göndermekte oldukları (el-Mâide 5/80).
- Kâfirlerin Âhirette “kendi” aleyhlerine şahitlik edecekleri (el-A‘râf 7/37; et-Tevbe 9/17).
- Kâfirlerin, kendilerine mühlet verilmesini “kendi” yararlarına sanmaması gerektiği (Âl-i İmrân 3/178).
- Kitaplarını tahrif edenlerin “kendilerini”, şeref ve haysiyetlerini çok az bir pahaya satıyor oldukları (el-Bakara 2/90).
- Yahudilerin; “İyi davranırsanız ‘kendinize’ iyilik etmiş olursunuz. Kötü davranırsanız, yine kendinize kötülük etmiş olursunuz!” diye uyarılması (el-İsrâ 17/7).
- Yararlı işler yapanların, “kendileri” için yapmış olacakları (er-Rûm 30/44).
- Eşlerine zina isnat edenlerin, şahit olarak sadece “kendileri”nin bulunması (en-Nûr 24/6).
- Ehl-i kitap âlimlerinin “kendileri” için kenara mal yığmasının vebali (et-Tevbe 9/35).
- Münafıklara “kendi hayırlarına” olmak üzere infakta bulunmalarının (et-Tegâbün 64/16), müminlere de “kendileri için” Âhirete hayırlı ameller göndermelerinin emredilmesi (el-Müzzemmil 73/20).
- Hukukî dâvalarda “kendi” aleyhinize bile olsa -yani kendi ailenizin, akrabanızın, kavminizin aleyhine sonuçlanacak olsa dahi- tanıklığı dürüst yapma gerekliliği (en-Nisâ 4/135).

Sunduğumuz âyetlerde *enfus*; insanın (i) ya münferit olarak kendisi (ii) ya da ait olduğu akraba, toplum vd. zümreler itibarıyla “kendisi” anlamında kullanılmaktadır. İkinci durumda muhataplar çoğul olduğu için, ifade “kendiniz”e ve “kendileri”ne dönüşmektedir.

“İnsanın ‘iç’i; bir şeyi içinde tutması, kendine saklaması” da bu kısımda değerlendirilebilir. Örneği:

- Allah’ın “iç”imizdekileri çok iyi bildiği (Hûd 11/31).
- Uhud mağlubiyetini sindiremeyenlerin; “iç”lerinde Allah ve elçisi hakkında kötü düşünceler beslenmesi (Âl-i İmrân 3/154; el-Mâide 5/52).

- Peygamber nihaî hükmünü verdiğinde müminin “iç dünyasında” bir sıkıntı yaşamaması gerektiği (en-Nisâ 4/65).
- Mahkemede yapılması gereken şahitliğin gizlenmesi; şahidin, gördüklerini “kendi içinde” tutarak hukuku yanıltması (el-Bakara 2/284).
- Firavun ve adamlarının Musa (A.S.)’ın peygamberliğinden kendi “iç dünyalarında” emin oldukları ama bunu ikrar edemedikleri (en-Neml 27/14)
- İnsanların ağır yüklerini “canları sıkılmadan ve zorlanmadan” taşıyamayacak olduğu (en-Nahl 16/7).
- Bir erkeğin, dul kalmış bir kadına karşı duygularını “iç”inde gizlemesi (el-Bakara 2/235).

“Kişinin bütün varlığıyla bir şeyi istemesi/ canının çekmesi” bağlamındaki *enfus*⁴² ile insanın Allah yolunda “canıyla başıyla bizzat” mücadele etmesi bağlamındaki *enfus* de bu çerçevededir.

“Kendiniz” anlamı; sizinle aynı cinsten ‘eşit’ insan olan eşler yani erkeklere göre kadınlar, kadınlara göre erkekleri⁴³ ve akraba-i taallukatı⁴⁴ da içermektedir.

“Kendinizden bir elçi”⁴⁵ dendiği vakit bu; sizinle aynı dili konuşan, sizi tanıyan, size yabancı olmayan, sizinle aynı kültürü paylaşan anlamına gelmektedir.

el-En’âm 6/93’te ölmek üzere olan zalimlere meleklerin, pençelerini uzatarak; “*Çıkar-tın canınızı (Verin ruhunuzu)!*” demesinde farklı bir kullanım söz konusudur. et-Tevbe 9/55 ve 85’teki *zuhûk-ı enfus* ifadeleri de aynıdır. Bunlarda yine insanın “kendi” ölümü anlatılmakla birlikte, insanı insan yapan özün, onu canlı tutan şeyin kastedildiği anlaşılmaktadır. en-Nisâ 4/63’teki münafıkların “içine” işleyecek etkili konuşmalar ile en-Nisâ 4/128’deki “kişinin kendi çıkarını” esas alacak şekilde yaratılmış olması, er-Rûm 30/8’de kâinatın boşu boşuna yaratılmış olmayacağı gerçeğini “kendi vicdanlarına” danışmaları, ez-Zümer 39/42’deki “nefsin kişinin ölümü esnasında [ölmeyenlerin de uyurlarken] alınması”, et-Tevbe 9/118’deki insanın “iç”inin daralması da “öz” kapsamına sokulabilir.

İkinci kullanıma güzel bir örnek teşkil eden en-Nisâ 4/107’nin belli başlı meallere yansımaları şu şekildedir:

وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنفُسَهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَن كَانَ خَوَّانًا أَثِيمًا

“Nefislerine hıyânet edib duranlar tarafından mücâdeleye kalkışma, çünkü Allah vebal yüklenen, hıyanetkâr olan kimseleri sevmez.” (Elmalılı)

“Ve nefislerine hıyânet ve sirket ile zulmedenlerden ötürü cidâl etmegil.” (Terceme-i Tibyân)

“Ve husûmet etme şol kimselerden ötürü ki nefislerine hıyânet ederler, çün ettikleri hıyânetin vebâlin nefisleri çeker; nefislerine hıyânet etmiş kılındılar...” (Gurabzâde)

“Sârik ve nefislerine hâin kimselerden taraf cidâl etme...” (Mevâkib)

⁴² el-Bakara 2/87; el-Mâide 5/70; Yûsuf 12/18, 83; el-Enbiyâ 21/102; Fussilet 41/31; ez-Zuhruf 43/71; en-Necm 53/23. Ayrıca, Âl-i İmrân 3/165.

⁴³ en-Nahl 16/72; er-Rûm 30/21; eş-Şûrâ 42/11.

⁴⁴ en-Nûr 24/61.

⁴⁵ Âl-i İmrân 3/164; et-Tevbe 9/128; en-Nahl 16/89.

“Öz nefislerine mâsiyetle hıyanet edenler tarafından cidalde bulunma...” (İzmirli)

“Nefislerine hıyâneti kabul edenlerden tarafa olarak cidâl etme.” (Süleyman Tevfik [âyet no: 105])

“Sakin nefislerine hıyânette bulunanları müdafaaya kalkışma...” (Âkif)

“Kendilerine hainlik etmiş kimselerden yana mücadele etme...” (Çantay)

“Kendi nefislerine hıyânet edenler lehinde sakın uğraşma...” (Doğrul)

“Nefislerine hıyânet edenler tarafından mücadelede bulunma...” (Bilmen)

“Nefislerine hainlik edenlerden yana çıkıp uğraşma...” (Gölpınarlı)

“Kendilerine hainlik edenleri savunma...” (Ateş)

“Kendilerine hıyanet edenleri savunma...” (Özek-Karaman vd.)

“Kendi kişiliklerine ihanet edenleri savunma...” (Esed)

“Kendi nefislerine ihanet edenleri savunma...” (Bulaç)

“Öz benliklerine hainlik edenler için didinip durma...” (Y. Nuri Öztürk)

“Öz benliklerine ihanet edenleri de savunma ...” (İslamoğlu)

Görüldüğü gibi *enfus*; ‘nefis’, ‘kendi’, ‘kendi nefsi’, ‘kendi kişiliği’, ‘kendi öz canı’ ve ‘öz benlik’ gibi sözcüklerle; *ihiyân-ı enfus* tabiri de “nefse hıyanet/ ihanet⁴⁶” manasında çevrilmiştir. Mezkûr mealler “kişinin kendisine ihanet etmesi” noktasında birleşmektedir.

Oysa bu âyette; kişinin, kendisine ‘kendi nefsi’ne, ‘kendi kişiliği’ne, ‘kendi öz canı’na ve ‘öz benlik’ine değil, “birtakım fertlerin, kendi toplumlarına, yani ait olduklarını iddia ettikleri topluma, hainlik etmesi”nden söz edilmektedir. Buhârî’nin⁴⁷ rivayet ettiği “*Mümin mümin için; tuğlaları/ kerpiçleri birbirini sağlamlayan/ pekiştiren bir bina gibidir.*” mealindeki *وَالْمُؤْمِنُ كَالْبُنْيَانِ يَشُدُّ بَعْضُهُ بَعْضًا* hadisinde, iman toplumu tek bir yapı olarak görülmektedir. Fertlerin imana aykırı tutum ve davranışları kendi tesis ettikleri yapıya hainlik olarak nitelenmekte; topluma verdikleri *emamı* ve ahdi bozan, ettikleri *bîate* aykırı davranan bu gibi günahkâr dilbazlara kanıp, hak sahiplerine karşı bunların avukatlığını yapmamaları konusunda Hazret-i Peygamber ve onun şahsında bütün iyi niyetli insanlar ikaz edilmektedir. Ayrıca, âyetteki *وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَالُونَ أَنفُسَهُمْ* ifadesinin satır aralarında, münafıklara; kendi toplumlarına, kendi insanlarına ve kendi vatanlarına hainlik etmiş oldukları ihtar edilmektedir. Çünkü bütün ikiyüzlülüklerine rağmen, görünüşte mümindirler; müminlerle kardeşirler ve sonuçta İslâm toplumunun bir parçası kabul edilmektedirler.

Buna göre; âyetin meali önceki âyetlerle birlikte şöyle olmaktadır: “... *Hainlerin avukatı olma ve seni bağışlaması için Allah’a dua et. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir. Evet, kendi kendilerine hainlik eden kimseleri savunma...*”⁴⁸

Enfusehum ifadesi; ‘kendi insanlarına’, ‘ait olduklarını söyledikleri toplumlarına’ anlamında olup, “birbirlerine” manası bu âyette nispeten zayıf gözükmekte birlikte, münafıkların,

⁴⁶ Türkçede ‘ihânet’ dediğimiz olgu Kur’an’da *hiyanet* kökü ile anlatılan husustur; Türkçede ihânet, hainlik etmek demektir. Arapçadaki ‘ihânet’ (إهانة) ise ‘ikrâm’ın zıttı olup, “değer vermeme, önemsiz ve basit görme” anlamına gelir.

⁴⁷ [باب تعاون المؤمنين بعضهم بعضا]. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Şam: Dâru’l-İbni’l-Kesîr, 1993), "Edeb", 36 (No. 5680).

⁴⁸ en-Nisâ 4/105-107.

mış, aldatmış, ayartmış ve sonuçta Hakk'ın yolundan saptırmış olmaktadır. Buna bağlı olarak, sonuçta içine düştükleri ateşte birbirlerine büyük bir öfke ve kızgınlıkla yaklaşacaklar, aralarında düşmanlık peyda olacaktır ama el-Mü'min 40/10'da ihtar edildiği üzere, o gün Allah'ın hışmı bunların birbirlerine olan hışımlarından daha serttir.

Mananın netleşmesi ve mezkûr terkiplerin meallere nasıl yansıdığını görmek bâbından, aşağıda tartışmalı üç örnek tahlil edilecektir: *Katl-i enfüs, ihtiyân-ı enfüs ve nisyân-ı enfüs*.

1. 3. Katl-i Enfüs

İşleyeceğimiz ilk örnek *katl-i enfüs* terkidir. el-Bakara 2/54, 85; en-Nisâ 4/29, 66'da geçen bu tabir, en-Nisâ 4/29'daki hariç aynı bağlamda kullanılmıştır: insanların birbirlerini öldürmeleri...

en-Nisâ 4/29'daki de aslında bu manadadır ancak burada öldürmenin mecazî olduğu anlaşılmaktadır. Burada *وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ* denirken, iman edenlerin alışveriş bağlamında birbirlerini yok etmeleri yasaklanmakta; kredi çekenlerin, borç alanların, esnafın, tüccarın, iş adamlarının, aynı imanı paylaştıkları 'kendi insanlarını' vahşi kapitalistler misali ticarî sahadan silmelerindeki kötülük "birbirinizi öldürmeyin" ifadesiyle yansıtılmaktadır ki Hasan-ı Basrî (v. 110) de bunu "kardeşlerinizi öldürmeyin yani birbirinizi öldürmeyin" şeklinde anlamıştır.⁵⁰

Terkibin geçtiği diğer üç âyetten ilkinde *katl-i enfüs* emredilmekte, el-Bakara 2/85'te Yahudilerin *katl-i enfüs*leri -yani aynı kitabın mümini oldukları Yahudi kabileleriyle savaşmaları- eleştirilmekte, en-Nisâ 4/66'da ise "Münafıklara *katl-i enfüs* emredilseydi azı dışında bunu yapmayacakları" yine eleştiri konusu edilmektedir.

Katl-i enfüs terkihi diğer âyetlerde nispeten daha iyi anlaşılmakta ise de, aşağıdaki el-Bakara 2/54'tekinde, Tasavvufî yaklaşımların etkisiyle olsa gerek, genelde yanlış anlaşılmaktadır:

وَأِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لَكُمْ ظِلْمٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ بِاتَّخَذِكُمُ الْعِجْلَ تَقْتُلُوا إِلَىٰ بَارئِكُمْ فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

Belli başlı meallerin âyete verdikleri anlam şöyledir:⁵¹

"Ve bir vakit Musa kavmine dedi ki: 'Ey kavmim cidden siz o danaya tutulmanızla kendinize zulmettiniz gelin bârinize dönün, tevbe edin de nefislerinizi öldürün, böyle yapmanız bâriniz yanında sizin için hayırlıdır' bu sûretle tevbenizi kabul buyurdu. Filhakika o, öyle tevab öyle rahîmdir." (Elmalılı)

"Ey kavmim! Tahkîk siz 'icle tapmağla nefsinize zulmettiniz. İmdi tazarru' ve niyazla Rabbiniz celle şânuhûya tevbe ve rücû' edin dahî nefsinizi katledin yahud 'gûsâle'ye [buzağıya] tapmayan tapanı öldürsün. Bu mukâteleniz Rabbiniz 'indinde sizin için hayırlıdır.'" (Mevâkib)

"Buzağıyı mâbut edinmekle nefislerinize zulmettiniz; yaradanınıza tevbe edin nefislerinizi öldürün." (İzmirli)

"Tahkîk siz buzağıya tapmanız ile nefsinize zulmettiniz. Hemân Rabbimize tevbe ediniz ve nefsinizi katlediniz." (Süleyman Tefvik)

"...ondan sonra cânlarınızı kat-'ı shehevâtla öldürün." (Gurabzâde)

⁵⁰ bk. Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, nşr. Nuhammed 'Abdullah Nemr vd. (Riyad: Dâru Tayyibe, 1989), 2/200. (en-Nisâ 4/29 hk.)

⁵¹ Elmalılı'da âyetin tamamı, diğerlerinde ise sadece *وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ* kısmı verilecektir.

“...Gelin, Hâlıkınıza dönün, nefislerinizi öldürün...” (Âkif)

“...Hemen yaradanınıza tevbe edin, nefislerinizi öldürün (ıslah edin).” (Çantay)

“...yaradanınıza sığınarak nefislerinizi öldürünüz.” (Doğrul)

“...Hemen Hâlıkınıza tevbe edin, nefislerinizi öldürün.” (Bilmen)

“... tertemiz yaratıcınıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün.” (Gölpınarlı)

“...gelin Yaratıcınıza tevbe edin de nefislerinizi öldürün.” (Ateş)

“... O halde tevbe ederek (tekrar) Yaratıcınıza yönelin ve nefsinizi yok edin.” (Esed)

“... Onun için Yaradanınıza tevbe edin de nefislerinizi (kötü duygularınızı) öldürün.” (Özek-Karaman vd.)

“...Hemen, kusursuzca yaratan (gerçek ilah)ınıza tevbe edip nefislerinizi öldürün.” (Bulaç)

“...Bâri'inize tövbe edin; egolarınızı öldürün.” (Y. Nuri Öztürk)

“... Sizi yoktan eşsiz-örneksiz var eden Yaratıcınıza yönelerek af dileyin ve böylece içinizdeki kötülükleri öldürün.” (İslamoğlu)

Görüldüğü gibi, *katl-i enfüs* tabiri belli başlı meallerde “nefsi yani kötü benliği, kötücül duyguları öldürme” ve “intihar etme” gibi anlamlarda Türkçeye çevrilmektedir. Oysa Kur'ân bütünlüğü ilkesi gereğince bu tabirin kullanıldığı diğer âyetlere dikkat edilseydi, başarılı bir çeviri yapılabilecekti.

İlginçtir; bu konuda en sağlam tercüme, XVII. yüzyılda Sultan IV. Mehmed döneminde hazırlanan *Terceme-i Tibyân*'da görülmektedir [ki bu mana *Mevâkib*'te “yahud ‘gûsâle’ye [buzağıya] tapmayan tapanı öldürsün” denilerek ikinci ihtimal olarak verilmiştir].

“İcle ‘ibadetden berî’leriniz âna ‘ibâdet edenleri öldürsün.”

Yukarıda değinildiği üzere, *katl-i enfüs* tabirinin aynı sûrenin bir başka âyetinde, Hazret-i Peygamber devrindeki İsrail oğulları kabileleri ile ilgili kullanıldığı görülmektedir: “*Hani sizden “Birbirinizin kanını dökmeyin, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayın” diye söz almıştık; siz de bunu ikrar etmiştiniz. Buna hâla şahitlik ediyorsunuz! Ama siz öyle bir güruhsunuz ki, işte, yine birbirinizi öldürüyor ve bir kısmınızı yurtlarından çıkarıyorsunuz!..*”⁵²

Kolayca anlaşılabilmesi üzere, bunlar bizzat kendilerini öldürüyor -yani intihar ediyor-değillerdi; aksine, aynı dine mensup, aynı kitaba inanan, aynı ırktan kabileler olarak birbirlerini öldürdükleri için “kendi kendilerini katletmiş” oluyorlardı.

Görebildiğimiz kadarıyla, bu âyetteki *katl-i enfüs* deyimine “Tasavvuftaki *nefis*lerin yani kötü benliklerin öldürülmesi” anlamını veren olmamıştır... Doğrusu da budur. O halde, ilmî tutarlılık adına, birinde nasıl tercüme ediliyorsa, öbüründe de o şekilde tercüme edilmesi gerekirdi.

Demek ki el-Bakara Sûresi'nin 54. âyetindeki *katl-i enfüs* tabirinde “bir toplumun fertlerinin, o toplumun suç işleyen diğer fertlerini öldürmesi” kastedilmektedir. Nitekim Yahudi

⁵² el-Bakara 2/84-85.

kutsal kitabına göre; Hazret-i Musa'nın sebatkâr mü'minleri olan Levililer ile Samirîliler arasında bir iç savaş gerçekleşmiş; binlerce insan katledilmiştir.⁵³

Peki, katledilenlerin tevbesi nasıl kabul edilmiş oluyor denilirse... Çünkü burada toplumun affi söz konusudur; ölenler ölmekte ve 'bağırsaklar' temizlenmektedir. Geriye kalanlar sağlam bir iman ve icraat çerçevesinde Allah'a makbul hale gelmekte ve toplum hayat bulmuş olmaktadır.

Yalnız, burada; "Âyette buzağıcıların katledildiğinden bahsediliyorsa, buzağıcıyı onların başına bela eden Samirî'ye neden böyle bir ağır ceza verilmediği" sorusu akla takılmaktadır. Zira Kur'an'a göre Hazret-i Musa Samirî'ye şöyle demiştir: "Defol git! Artık, hayatın boyunca 'Dokunmak yok!' diyeceksin! (Kimse senin yüzüne bakmayacak, herkes senden fellik fellik kaçacak!) Şüphesiz, senin için bir (uhrevî azap) randevu(su) daha var; asla kaçamayacağını!.."⁵⁴

Bu işkâle cevap vermeden önce, Yahudi – Hıristiyan kutsal kitaplarının Kur'an âyetlerinin tefsirinde ne kadar kaynak olabileceği meselesi açıklığa kavuşturulmalıdır.

Kadim kutsal kitaplarla Kur'an-ı Kerim'in ortaklaşa temas ettiği bir hususta, şayet bu kitapların verileri Kur'an'da; reddedilmeden, düzeltilmeden vârit olmuşsa mezkûr veriler pekâlâ bir tefsir kaynağı olarak kullanılabilir, kullanılmalıdır. Nitekim Hazret-i Süleyman'la ilgili birtakım Kur'an âyetleri *Ahd-i Atik*'teki "I. Krallar" bölümü okunduğunda daha iyi anlaşılabilir. Ancak Kur'an-ı Kerim kutsal kitap verilerini, onlarda vârit olduğundan daha farklı biçimlerde sunuyorsa bu durumda elbette Kur'an esas alınacaktır. Sözgelimi Harun 'Aleyhisselâm'ın buzağı ile ilişkisi Kur'an ile Tevrat arasında ihtilâflıdır; Kur'an bunu kesin bir dille reddedip, suçu Sâmirî'ye yüklerken⁵⁵, Tevrat'a göre buzağıcıyı yapan kişi Harun'dur; Tevrat'ta Samirî'nin adı dahi geçmemektedir.⁵⁶ Hatta bir kişinin Samirî yani Samiriyeli olabilmesi için önce Samiriyeli diye bir yer olması gerektiği, ama bu yerleşim biriminin tarihte çok sonraları kurulduğu, Musa devrindeki bir insanın Samiriyeli olamayacağı iddia edilmekte; سَمِرِي (Sâmirî) kelimesine -noktaların ve Elif'in mushafta ârizî özellikler olduğu belirtilerek- "iş gücü sorun çıkartmak olan yaramaz herif" anlamında شَمَرِي (şemmerî) kıraati önerilmektedir ki buna göre Hz. Musa'nın, شَمَرِي diye suçladığı kişi ağabeyi Harun b. 'İmran olmaktadır. Oysa Kur'an'da Hz. Harun'un tezkiye edildiği bilinmektedir.⁵⁷ Üçüncü olarak; Kur'an'da geçen bir tema ile ilgili İsrailiyat verileri kutsal kitapta değil de onun tefsirlerinde geçiyorsa, bu durumda çok dik-

⁵³ "Ve Leviogulları Musa'nın dediği gibi yaptılar ve o gün kavmdan üçbin adam kadar düştü." *Kitabı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Çık.32:27-28.

⁵⁴ Tâhâ 20/97.

⁵⁵ bk. Tâhâ 20/88, 90, 94.

⁵⁶ Çık.32:3-6. Hatta bir kişinin Samirî yani Samiriyeli olabilmesi için önce Samiriyeli diye bir yer olması gerektiği, ama bu yerleşim biriminin tarihte çok sonraları kurulduğu, Musa devrindeki bir insanın Samiriyeli olamayacağı iddia edilmekte; سَمِرِي (Sâmirî) kelimesine -noktaların ve Elif'in mushafta ârizî özellikler olduğu belirtilerek- "iş gücü sorun çıkartmak olan yaramaz herif" anlamında شَمَرِي (şemmerî) kıraati önerilmektedir ki buna göre Hz. Musa'nın, شَمَرِي diye suçladığı kişi ağabeyi Harun b. 'İmran olmaktadır. Oysa Kur'an'da Hz. Harun'un tezkiye edildiği bilinmektedir. ('Christoph Luxemberg' ismine isnatla ortaya atılan bu iddia için bk. <https://www.facebook.com/share/v/TnfWCdZqNjR8HeE3/?mibextid=KsPBc6>. Luxemberg imzasıyla yayımlanan *The Syro-Aramaic Reading of The Koran -A Contribution to The Decoding of The Language of The Koran* [Berlin, Schiler, 2007] adlı eserin tetkik edilen kelimelerin yer aldığı dizin kısmında [s.343] bu iddiayı bulamadık.)

⁵⁷ bk. <https://www.facebook.com/share/v/TnfWCdZqNjR8HeE3/?mibextid=KsPBc6>. "Christoph Luxemberg" ismine isnatla ortaya atılan bu iddia için, Luxemberg'in konuyla ilgili *The Syro-Aramaic Reading of The Koran -A Contribution to The Decoding of The Language of The Koran* (Berlin, Schiler, 2007) adlı eserinin tetkik edilen kelimelerin yer aldığı dizin kısmında [s.343] bu iddiayı bulamadık.

katli olunmalıdır; rivayete dayalı tefsirlerimizin yumuşak karnı burası olduğu gibi Hadis literatürü de –bilimsel verilerle açıkça çelişen, eski insanların deney ve gözleme dayanmayan yetersiz dünya algılarına dayanan– bu tip rivayetlerle doludur. Tefsir ilmi bakımından en salim yol, bunları nisyanı terk etmiş gibi gözükmeştir.

İmdi; Musa *'Aleyhisselâm Samirî'*ye uyanları Levililer'e öldürttüyse, onları ayartan asıl suçluya, Samirî'ye ne ceza vermiştir? Tevrat'a göre, böyle bir kişi olmadığından, cezası da söz konusu değildir. Bu kişinin Harun olması durumunda ise onun katledilmemesinin sebebi anlaşılabilir: Musa'nın ağabeyi –bir başka deyişle liderin eli kolu– olarak, elbette yaşamasına izin verilecekti... Aynı gerekçe, *Samirî'nin Buzağısı* (Ankara, 2021) kitabının yazarı Yasin Merâl'in özel bir görüşmemizde söylediği gibi, Sâmirî'nin; İsrail oğulları nezdinde apayrı bir yeri olan Hz. Yusuf neslinden itibarlı bir kişi olması durumunda da geçerlidir. *Allāhu a'lem*, bu kavmin gözündeki müstesna yeri sebebiyle “fitne” riski de dikkate alınarak kendisine ağır bir ceza verilmemiş olabilir.

Katl-i enfus tabiri en-Nisâ 4/29'da bu kez tersinden; *وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ* şeklinde vârit olmuştur. Bu ifade, belli başlı meallerde; “kendini öldürme”, “kendilerini öldürme”, “canlarını öldürme”, “canlarına kıyma”, “intihar etme”, “kendine kıyma” anlamlarının yanı sıra, “birbirini öldürme” ya da “birbirini mahvetme” anlamlarında da çevrilmiştir:

“Kendilerinizi tehlukeye ilkâ ile katletmeniz. Veyahud vech-i bâtil üzere mal ekliyle kendinizi katletmeniz. Veyahud kendinizi katletmeniz.” (Terceme-i Tibyân)

“Ve nâ-ma'kûl işlerin irtikâbı sebebiyle cânlarınızı öldürmen.” (Gurabzâde)

“Kendi kendiniz[i] katletmeyin yahud katli müeddî şeyi irtikâbla kendinizi katletmek yahud nefsinizi mehlekeye ilkâ ile katl etmeyin.” (Mevâkib)

“Kendinizi öldürmeyin.” (İzmirli)

“Kendilerinizi öldürmeyin.” (Elmalılı)

“Kendilerinizi öldürmeyin.” (Çantay)

“Kendinizi öldürmeyiniz.” (Bilmen)

“Birbirinizi öldürmeyin.” (Gölpınarlı)

“Canlarınızı öldürmeyin.” (Ateş)

“Kendinizi öldürmeyin.” (Özek-Karaman vd.)

“Kendi canlarınıza kıymayın / intihar etmeyin.” (Y. Nuri Öztürk)

“Kendinize kıymayın” (İslamoğlu)

Bunların hiçbirinde, el-Bakara Sûresi'nin 54. âyetindekine benzer tasavvuf etkili bir çeviri görülmemektedir yani “nefsi/ benliği/ kötü duyguları öldürme...” Çünkü âyette; “birbirinizi -yani Zemahşerî'nin ifadesiyle; aynı cinsten olduğunuz mümin kardeşlerinizi⁵⁸- öldürmeyin” buyrulmaktadır. Ve ifade ticaret bağlamında olduğu için, kapitalist ülkelerde bazı agresif iş adamları ile, kazanmaktan başka gayesi olmayan şirketler gibi rakiplerini yok etmemeleri istenmektedir.

⁵⁸ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi 't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi 't-te'vil*, nşr. Halil Me'mûn Şihâ (Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 2009), 77. (el-Bakara 2/54 hk.)

Aynı kaynağa dayandıkları düşünülen Ömer Rıza Doğrul ile Muhammed Esed'in bu âyeti doğru çevirdikleri görülmektedir:

“Birbirinizi öldürmeyin.” (Doğrul)

“Birbirinizi mahvetmeyin.” (Esed)

Süleyman Tevfik de bunlara yakın sayılabilir:

“Nefsinizi ve nefsiniz gibi olan bir mü'mini öldürmeyiniz.” (Süleyman Tevfik [âyet no: 28])

Âkif mealinde ise ifade “Kendilerinizi öldürmeyin!” diye çevrilmekle beraber, parantez içerisinde üç ihtimal daha sıralanmış, meal netleştirilememiştir:

“Birbirinizi öldürmeyin/ nefislerinizi öldürmeyin/ kendinizi öldürmeyin.” (Âkif)

el-Bakara 2/54'teki اَقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ tabiri en-Nisâ 4/66'da da geçmektedir:

وَلَوْ اَنَا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ اَنْ اَقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ اَوْ اَخْرَجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ اِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ

“Eğer onlara ‘nefislerinizi öldürün’ veya ‘diyarınızdan çıkın’ diye yazsa idik pek azından ma'dası onu yapmazlardı.” (Elmalılı)

“Eğer biz onların üzer[in]e kendilerin katl etmeyi farz etseydik benû israîle ânı farz ettiğimiz gibi...” (Terceme-i Tibyân)

“Ale't-tahkîk biz îmânı iddi'â edenler üzere yazmış olsaydık ki cânlarınızı öldürün yâ vatanlarınızdan çıkın ol müdde'iler onu işlemezlerdi meğer onlardan az kimseler.” (Gurabzâde)

“Benî İsrâîle farz ettiğimiz gibi onların üzerine kendilerini katletmeği yahud kendi diyarlarından çıkmağı farz edeydik...” (Mevâkib)

“İsrail oğullarına farz ettiğimiz gibi onlara, kendilerini öldürmeği veya yurtlarından çıkmağı farz kılmış olsaydık...” (İzmirli)

“Biz onlara -Benî İsrâil'e olduğu gibi- nefislerinizi katlediniz veya diyarınızdan çıkınız diye farz etmiş olsa idik...” (Süleyman Tevfik [âyet no: 64])

“Bizler şayet kendilerine ‘Nefislerinizi öldürün!’ yahut ‘Yurtlarınızdan çıkın!’ diye emretseydik...” (Âkif)

“Hakıykat, biz onlara: ‘Kendinizi öldürün, yahud yurdlarınızdan çıkın’ diye yazsaydık...” (Çantay)

“Biz onlara kendilerini öldürmeyi, yahut yurtlarından çıkmayı farz kılmış olsaydık...” (Doğrul)

“Eğer onların üzerine «Nefislerinizi öldürünüz veya yurtlarınızdan çıkınız,» diye yazsaydık...” (Bilmen)

“Biz onlara, kendinizi öldürün, yahut ülkenizden çıkın diye emretseydik, bunu onlara farz etmiş olsaydık...” “Gölpınarlı)

“Fakat biz onlara ‘Hayatlarınızı feda edin!’ yahut ‘Yurtlarınızı terk edin!’ diye emretmiş olsaydık...” (Esed)

“Eğer onlara: ‘Kendinizi öldürün, ya da yurtlarınızdan çıkın!’ diye yazmış olsaydık...” (Ateş)

“Eğer onlar üzerine, ‘Kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın!’ diye yazmış olsaydık...” (Y. Nuri Öztürk)

“Eğer gerçekten biz, onlara: ‘Kendinizi öldürün ya da yurtlarınızdan çıkın’ diye yazmış olsaydık...” (Bulaç)

Görüldüğü gibi, meallerde el-Bakara 2/54’teki dikkatsizlik devam etmektedir. Âyetlere “çeviride tutarlılık” ilkesiyle Kur’an bütünlüğü çerçevesinde yaklaşılabileseydi, anlamı tartışmasız sayılabilecek olan el-Bakara 2/85 esas alınarak *katl-i enfüs* terkinin geçtiği âyetler doğru çevrilebilirdi; âyet Tefsir Sîret ilişkisi dikkate alınarak çevrilebilseydi...

Âyette söylenen şudur: Şayet biz münafıklara -ki âyetlerin bağlamına bakılırsa bunlar Yahudidir- buzağı meselesinde olduğu gibi “birbirlerini öldürmelerini emretmiş olsaydık” yahut muhacirlere emredildiği gibi “dininizi hakkıyla yaşayabilmek için yerinizi yurdunuzu terk edin/ İslâmiyet uğruna hicret edin” demiş olsaydık, azı dışında bunu yapmazlardı ki bunlar gerçekten de kolay şeyler değildir.

Bu âyeti anlayabilmek ve doğru çevirebilmek için -mealen- “*Ben elâleme ‘Muhammed kendi adamlarını öldürtüyor!’ dedirtmem.*”⁵⁹ diyen Hz. Peygamber’in; münafıklar hakkında izlediği siyaset iyi bilinmelidir. Peygamber (a.s.) Hz. Musa gibi “münafıkları öldür(t)me siyaseti” izlememiş, onları bir şekilde topluma kazandırmaya çalışmıştır. Burada söylenen de budur. Size birbirinizi öldürmeniz emredilmiş olsaydı yani Musa’nın Levililere Samirîleri katlettiği gibi, size de kabilelerinizdeki ikiyüzlü inkârcıları öldürme emri verilmiş olsaydı az sayıda insan dışında bu emre uymazdınız!

2. Nisyân-ı Enfüs

Enfüs kelimesinin “birbiriniz” anlamında kullanıldığı ikinci terkip *nisyân-ı enfüstür*.

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

Belli başlı meallerin el-Haşr 59/19’a verdikleri anlamlar şöyledir:

“Allah Te‘âlâ’nın hakkını unudanlar gibi olmanız ki Ol dahî anlara nefislerini unutturdu. Hattâ ki nefislerine nef’ eder şeyi istemez [istememez] ve ânı tahlis eder şeyi işlemez oldular. Veyahud yevm-i kıyâmetde ehvâlden anlara ânı göstere kim ânınla nefislerini unudalar.” (*Terceme-i Tibyân*)

“Ve olman şol kimseler gibi ki Tanrı’nın hakkın unuttular pes kendülere cânların unutturdu ki ona nef’ eden şeyi işlemeyip varta-i helâke onları düşürdüler.” (Gurabzâde)

“Ey mü’minler! Yehûd ve münafık gibi Allah Te‘âlâ’nın emrini unudanlardan olmayın. Allah Te‘âlâ ânların nefislerine kendilerine menfaatli şeyi unutturdu.” (Mevâkib)

“Ve onlar gibi olmayın ki Allah’ı unutmüşlardır da Allah da onlara kendilerini unutturmuştur.” (Elmalılı)

⁵⁹ Mustalık oğulları (Mureysi‘) gazvesi dönüşü Ensar ve Muhacirler arasında çıkan fitneyi alevlendirmeye çalışan Abdullah b. Übeyy b. Selûl ile ilgili olarak Hz. Ömer’in; “Bırak şu münafığın boynunu vurayım!” ya da “Şu pisliği öldürmeyecek miyiz ya Resûlâllah!?” demesi üzerine Peygamber (a.s.); “Bırak şunu!.. Şimdi, çevremizdeki insanlar bunu tanımadıkları için ‘Muhammed kendi arkadaşlarını öldür(t)üyor! / Müslümanları öldür(t)üyor!..’ derler. (*Buharî ve Müslim*)’de de geçen bu anekdot, Taberî ve Zemahşerî gibi tefsir kaynaklarında el-Münâfikun 63/8’deki *لِيُخْرِجَنَّ الْأَعْرَضُ مِنْهَا الْأَذَى* ifadesinin tefsirinde geçmektedir. Bk. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecr, 2001), 22/662; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1110.

“Allah’ı unutanlar gibi olmayın. Allah da bu sebeple onlara kendilerine yarayan şeyi unutturdu.” (İzmirli)

“Ey mü’minler! Allah’ı unudanlar gibi olmayın ki Allah onlara kendi nefislerini (nâfi‘ ve hayırlı şeyleri) unutturdu.” (Süleyman Tevfik)

“Hem kendisi Allah’ı unutmüş, hem Allah kendilerini kendilerine unutturmuş olanlar gibi olmayın.” (Çantay)

“Allah’ı unuttukları için, Allah’ın kendi nefislerini unutturduğu kimseler gibi olmayın.” (Doğrul)

“Ve o kimseler gibi olmayınız ki, Allah’ı unuttular da artık (Allah) Onlara kendi nefislerini de unutturdu.” (Bilmen)

“Ve o kişilere benzemeyin ki Allah’ı unutmüşlar da o da, kendilerini unutturmuştur onlara.” (Gölpınarlı)

“Şu, Allah’ı unuttuklarından dolayı (Allah’ın da) onlara kendi canlarını unutturduğu kimseler gibi olmayın.” (Ateş)

“Allah’ı unutan ve bu yüzden Allah’ın da onlara kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın.” (Özek-Karaman vd.)

“Ve Allah’tan habersiz olan, bu nedenle Allah’ın da kendileri [için neyin iyi olduğu]ndan habersiz bıraktıkları gibi olmayın.” (Esed)

“Kendileri Allah’ı unutmüş, böylece O da onlara kendi nefislerini unutturmuş olanlar gibi olmayın.” (Bulaç)

“O kimseler gibi olmayın ki, Allah’ı unuttular da Allah da onlara öz benliklerini unutturdu.” (Y. Nuri Öztürk)

“Aman ha, kendileri Allah’ı unutan, bunun sonucu olarak da Allah’ın kendilerine bizzat kendilerini unutturduğu sorumsuzlar gibi olmayın!” (İslamoğlu)

Meal sahipleri *enfus* kelimesini ‘kendi’, ‘can’, ‘nefis’ ve ‘öz benlik’ anlamında çevirmeye devam etmektedir. Bu çevirilerde ortak nokta; Allah’ı unutan kimselere Allah’ın da bizzat kendilerini unutturuyor olmasıdır: İnsanın “kendisini” unutmaması insana ait bir olgudur. İnsanoğlu, Rabbini unuttuğu takdirde, kendisini de unutabilmekte; kültürel kodlarına yabancılaşabilmekte; zamanla bambaşka bir kişi haline gelebilmektedir. Bu, toplumlar için de söz konusudur (kültür değişimleri).

Ancak bu anlam 19. âyetten ancak işareten alınabilir; âyetin mantûku bu değildir. Gerçek anlam; bu âyetin muhataplarının kimler olduğu ve bunları kimlere benzemekten sakındığı araştırıldığında ortaya çıkan anlamdır:

el-Haşr Sûresi’nin 19. âyetinde, Müslümanlara karşı birbirine arka çıkma sözü veren Yahudiler ile Münafıklara, Peygamber ordusunu karşılarında görür görmez nasıl da birbirlerini unuttukları anlatılmakta; aynı hıyanete yeltenebilecek olan muhataplar “*O halde, ibret alın ey basiret sahipleri!*” buyrulurarak ikaz edilmektedir. Böylece, nüzul devri kişi ve olaylarının bilinmesinin, Kur’ân âyetlerinin doğru anlaşılmasında ne kadar önemli olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Surenin 2-4. âyeti Nadîroğullarını; 11-17. âyetleri ise Münafıkları konu almaktadır:

(i) **Nadîroğulları ile ilgili kısım:** “Ehl-i Kitap’tan nankör inkârcıları (yani Benî Nadîr’i, kalelerinin önünde) daha ilk toplaniş(iniz)da yurtlarından çıkararak O’dur. Oysa siz çıkacaklarınızı zannetmiyordunuz; onlar da kalelerinin kendilerini Allah’tan koruyacağını zannediyordu! Ama Allah hiç hesap etmedikleri bir yerden gelerek gözlerini öyle bir korkuttu ki, evlerini hem kendi elleriyle hem de bizzat siz müminlerin elleri ile tahrip etmeye başladılar. O halde, ibret alın ey basiret sahipleri!.. Allah, bunların hakkında toplu sürgün kararı vermiş olmasaydı, -Âhiretteki Ateş azabından ayrı olarak- bunları, daha dünyada iken fecî bir şekilde cezalandırırdı! Bu; onların Allah ve Resulü ile cepheleşmelerinden ötürüdür. ‘Allah’la cepheleşenler (bilsinler ki) Allah’ın azabı gerçekten şiddetlidir.” (el-Haşr 59/2-4)

(i) **Münafıklar ile ilgili kısım:** “Peki, şu münafıklık edenlere ne demeli! Ehl-i Kitap’tan nankörce inkâr eden kardeşlerine; ‘Yemin ederiz ki, siz buradan çıkarılacak olursanız, biz de sizinle beraber çıkıp gideriz! Hakkınızda verilecek hiçbir emre itaat etmeyiz; sizinle savaşılacak olursa, size mutlaka yardım ederiz!’ diyorlar... Oysa Allah şahit ki, kesinlikle yalan söylemekte! Çıkarılacak olsalar, asla onlarla beraber çıkıp gitmezlerdi; onlarla savaşılacak olsaydı asla yardım etmezlerdi... Yardım etmeye kalksalar da arkalarını dönüp kaçarlar, sonra kendilerine de yardım edilmezdi!.. (Ey müminler!) Bunların kalbine korku salan, Allah’tan çok sizlersiniz... ki bu, (asıl O’ndan korkmak gerektiğini) anlamayan bir kavim oldukları içindir. Bunlar(in ikisi de) sizinle vuruşamazlar; iyi korunan şehirlerde ya da surların ardında olursa başka... Kendi aralarındaki sertlikleri daha fazladır; bunları yekvücut zannedersen, ama kalpleri darmadağındır... Bu da akletmeyen bir topluluk oldukları içindir!..” (el-Haşr 59/11-15)

Özetle; Münafıklar Hazret-i Peygamberle savaşmaları durumunda Nadîroğulları Yahudilerine arka çıkacaklarına, kendilerini destekleyeceklerine dair onlara kesin bir dille söz vermişler; ama Hazret-i Peygamber Nadîroğulları kalesinin önünde ordusuyla görünür görünmez, iki toplum da birbirini unutuvermiş! “*Tıpkı, insanoğluna; ‘İnkâr et’ deyip de –nankörce- inkâr edince; ‘Ben senden uzağım; çünkü Âlemlerin Rabbi Allah’tan korkuyorum!’ diyen şeytan misâli...*” (el-Haşr 59/16)

(iii) **Kıssadan hisse ya da ikaz:** “Sonuçta, her ikisinin akıbeti de, temelli Ateş’te yanmak olmuştur. Budur işte, zalimlerin alacağı karşılık!.. Ey iman edenler! Allah’tan sakının da, herkes; yarın için önden ne gönderdiğine baksın. Evet, Allah’tan sakının; yaptıklarınızdan Allah gerçekten haberdar! Ey iman edenler! Allah’ı umursamadıkları için Allah’ın da birbirlerini umursamaz hâle getirdiği kimseler gibi olmayın! Bunlardır işte fâsıklar...” (el-Haşr 59/17-19)

Bu ikaz, aslında ikinci âyette varit olan “O halde, ibret alın ey basiret sahipleri!” buyruğu ile benzer bir temaya sahiptir.

Ayetimizin anlaşılmasında *nisyânı* doğru anlamak da önem arz etmektedir. Bu kelime Türkçeye genelde ‘unutma’ olarak çevriliyorsa da yerine göre ‘umursamama’, ‘göz ardı etme’ ve ‘nisyana terk etme’ anlamlarında da kullanıldığı olmaktadır. Çünkü aslında insan o hususu, o nesne ya da kişiyi ‘unutuyor’ değildir; aklındadır ama yapacak bir şeyi olmadığını düşündüğü için unutuyormuş gibi davranmaktadır. Örneği: (قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيَتْهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى)⁶⁰

Hâsılı; âyetimizde yasaklanan, kendine, kendi kültür ve medeniyetine yabancılaşmak değil, insanların Allah’ı unutarak –yani O’nu göz ardı edip umursamayarak– Hz. Peygamber ve müminler aleyhinde türlü türlü tertiplere girişmeleri, kendi toplumlarına ihanet etmeleridir.

⁶⁰ “Ya Rabbi! Neden beni kör olarak haşrettin? Ben gören biriydim.” der. Allah buyurur ki: “Böyle... Çünkü sana Bizim âyetlerimiz gelmiş, fakat sen onları göz ardı etmiştin. Bugün de sen nisyana terk edileceksin işte!” (Tâhâ 20/125-126)

Bunun iman kavramı ile bağdaşmayacağı açıktır! Nitekim özellikle “Ey iman edenler!” diye hitap edilmiştir; yani ey iman iddiasındakiler!.

Terkibin geçtiği bir diğer âyet el-Bakara 2/44'teki *nisyân-ı enfüstür*. Burada *وَتَنَسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ* (kendinizi unutup...) derken, Yahudi din adamlarının (i) “bizzat kendilerini” unutup Yahudi Arap kim varsa başkalarına talkin vermeleri kastedilmiş olabileceği gibi, (ii) “kendi dindaşlarını, ırktaşlarını” unutup başka kavim ve kabilelere talkin vermeleri de kastedilmiş olabilir. Âyet ikisine de ihtimallidir: (i) ‘Kendi şahsınızı’ unutup... (ii) ‘Birbirinizi unutup iyiliği Araplara mı emrediyorsunuz?! Yani Yahudiler olarak kendi milletinizden olanları tenzih ve takdis etmekle, birbirinizi kötülüklerden vazgeçirmeyi, birbirinize nasihat etmeyi unutup...

3. İhtiyân-ı Enfus

Makalenin konusunu oluşturan en dikkat çekici terkip *ihtiyân-ı enfüstür*.

Tabir Kur'an'da iki âyette geçmektedir; el-Bakara 2/187'de ve en-Nisâ 4/107'de.

Bu kısımda ele alacağımız el-Bakara 2/187'de “birbiriniz” anlamı, topluma ihanet bağlamındaki en-Nisâ 4/107'de ise “kendi kendinize” anlamı söz konusudur. Bu sebeple, terkinin kullanıldığı ikinci âyet ilk bölümde işlenmiştir.

Karı koca ilişkileri bağlamındaki el-Bakara 2/187:

أَجَلٌ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفْتُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ

Âyetin ilgili kısmının belli başlı meallere yansımaları şöyledir: (Âyetin bağlamı Elmalılı'da nispeten tam verilecek, diğerlerinde *عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ* ifadesinin çevirisi ile yetinilecektir.)

“Oruç gecesi kadınlarınıza ilişmeniz size helâl buyuruldu, onlar sizin için bir libas siz de onlar için bir libas mesabesindeyiz, Allah nefsinize emniyet edemeyeceğinizi bildiği için müraceatınızı kabul buyurdu ve sizden afvetti, şimdi onlara mübâşeretle bulunun ve Allahın sizler için yazdığını isteyin.” (Elmalılı)

“Hak Te‘âlâ bildi ki siz leyle-i sıyâmda ‘işâdan sonra mücâme‘atle nefislerinizi hıyânet ve zulmedersiz.” (Terceme-i Tibyân)

“Tanrı te‘âlâ bildi kim ‘ale’t-tahkîk siz cânlarınıza hıyânet ederdiniz...” (Gurabzâde)

“Siz mübâşerete ‘adem-i sabr ile nefsinize hıyânet eder olduğunuzu Allah Te‘âlâ bildi binâen ‘aleyh sizin üzerinize rahmetiyle rücû‘ edip...” (Mevâkib)

“Allah nefsinize hiyanet⁶¹ etmekte olduğunuzu bildi...” (İzmirli)

“Allah Te‘âlâ sizin nefsinize aldandığınızı bildi tevbenizi kabûl ve günahınızı afv etti.” (Süleyman Tevfik)

“Allah mutlaka nefsinize zulmedeceğinizi bildiği için...” (Âkif)

“Allah nefislerinize karşı zaaf göstermekte olduğunuzu bildi de...” (Çantay)

“Hak Teâlâ sizin nefsinize zulmettiğinizi bildiğinden...” (Doğrul)

⁶¹ “Bidâyet-i İslâm'da geceleri yatsı namazını kıldıktan, uyuduktan sonra yemek, içmek, kadınlara yanaşmak caiz değildi. Eshaptan bazıları yatsı namazından sonra kadınlara yanaştı, fakat pişman da oldu. İşte nefse hıyânet bu idi.” *Ma‘ânî-i Kur‘ân (Kur‘ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı)*, çev. İsmail Hakkı İzmirli (İstanbul: Eren Yayınları, ts.), 30.

“Muhakkak sizin nefislerinize hıyanet edeceğinizi Allah Teâlâ bildi ve...” (Bilmen)

“Allah bildi ki nefsinizi yenemeyecek, sabredemeyecek, bir iştir, işleyeceksiniz, bu yüzden...” (Gölpınarlı)

“Allah, sizin kendinize yazık etmekte olduğunuzu bildi de...” (Ateş)

“Allah sizin kendinize kötülük ettiğinizi bildi ve...” (Özek-Karaman vd.)

“Allah bu konuda kendinizi sıkıntıya sokacağınızı bilir; bu yüzden...” (Esed)

“Allah, gerçekten sizin, nefislerinize ihanet ettiğinizi (güvenmediğinizi) bildi...” (Bulaç)

“Allah sizin öz benliklerinize yazık etmekte olduğunuzu bilmiş...” (Y. Nuri Öztürk)

“Sizin kendinizi zor duruma düşüreceğinizi Allah gördü; işte bu yüzden...” (İslamoğlu)

Görüldüğü gibi, *enfus* kelimesi ya ‘nefs’ ya da ‘kendi’ sözcüğüyle Türkçeye çevrilmiş; oruçlu olunması gereken Ramazan gecelerinde karılar ve kocalar olarak “nefse emniyet edememek”, “nefse karşı zaaf göstermek”, “nefse hıyanet etmek”, “nefsi yenememek”, “kendine yazık etmek”, “kendine kötülük etmek”, “kendini sıkıntıya sokmak”, “nefse ihanet etmek (güvenmemek)” ve “öz benliğe yazık etmek” tabirleriyle karşılanmıştır.

Ayetin tefsiri açısından مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَعَلَّمَ اللَّهُ de önemli olmakla birlikte, ‘ilahî ilmin niteliği’ ve ‘kader meselesi’ni ilgilendiren bu ifadeler şu an konumuz değildir. Bu örneğin anlaşılması, daha çok *ihtiyân* ve *enfus* kelimelerinin anlaşılmasına bağlıdır.

تَخْتَانُونَ fiilinin masdarı olan *ihtiyân*; *h-v-n* (خون) kökünden olup, güvenin zıttıdır. “Güveni haleldar etmek” ya da “kendisine güvenenlere hâinlik etmek” anlamına gelen *hiyânet*, ifti‘âl kalıbına nakledildiğinde, Zemahşeri’nin dediği gibi, şiddetlenmekte⁶²; ayrıca bu kalıbın anlam çatısı gereği “birbirine iyi (masum) gözle bakmamak, birbirini ayartmak” yani konumuza uyarlayacak olursak; “eşlerden birinin –ki genellikle kocadır– partnerine ettiği ‘göz hainliği’ nin etkisiyle, diğer eşin de ayarılması ve sonuçta oruçla geçirmeleri gereken bir ayda birbirlerine bir ‘iş’ etmeleri” anlamına gelmektedir:

Burada, “Ramazan orucunun teşrî edildiği ilk yıllarda cinsel ilişkiden tıpkı gündüzün olduğu gibi geceleri de uzak durulmaktayken, bu uygulamadaki meşakkat görülerek artık buna cevaz verildiği (أَجَلَ)” anlatılmaktadır.

أَجَلَ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ (*Oruç geceleri cinsel içerikli söz ve davranışlarla karılınıza yaklaşmak size helâl kılınmıştır.*) ifadesinin, ayrıca bir sonraki *فَالآنَ بَاشِرُوهُنَّ* (*artık onlarla oynaşabilirsiniz*) kısmının açıkça gösterdiği üzere, âyetin muhatapları evvel emirde erkeklerdir. Ancak bu iki ifadenin ortasında bulunan *عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ* (*Allah sizlerin...*) cümlesinde, erkeklerin yanı sıra kadınlara da hitap edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu cümleden evvel, *هُنَّ لِيَسَّ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِيَسَّ لَهُنَّ* (*erkekler ve kadınlar olarak birbirinizin zırhısınız*) buyrularak kadınlar gündeme getirilmiştir. Bu durumda, *enfus* kelimesi ile sadece erkekler değil, *ihtiyân-ı enfus* ile de erkeklerin “kendilerine” ‘yazık etmeleri’, ‘ihanet etmeleri’, ‘güvenmemeleri’ veya ‘emniyet edememeleri’ ya da “kendilerini” ‘zor duruma düşürmeleri’ değil, ‘eşlerin oruç geceleri birbirine iyi gözle bakmamaları’; “birbirlerine” göz dikerek Allah’ın emrine karşı gelmeleri söz konusu edilmektedir.

⁶² bk. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 114.(el-Bakara 2/187 hk.) [Zemahşeri böyle demekle birlikte, *تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ* ifadesini; تظلمونها وتنقصونها حظها من الخير diyerek, nefse zulmetme ve onu nasibi olan hayırdan mahrum bırakma anlamında tefsir etmiştir.]

Kaynaklarda⁶³ aktarıldığına göre, [İslâm'ın ilk yıllarında] kişi akşama çıkınca yatsıyı kılacağı veya uyuyacağı âna dek onun için yeme, içme ve cinsel ilişki helâl olurdu. Fakat yatsıyı kıldığı veya uyuyup, orucunu bozmadığı vakit, ertesi günün akşamına kadar ona yeme, içme ve kadın haram olurdu. Ömer (*Radiya 'llāhu 'Anh*) yatsı namazından sonra hanımıyla cinsel münasebette bulunmuş, nihayet boy abdesti alınca ağlamaya ve kendi kendini kınamaya başlamıştı. Sonunda Peygamber (*Sallā 'llāhu 'Aleyhi ve Sellem*)'e gelip; “Ya Rasûlâllah!.. Nefsimden yana şu suçumun affi için Allah'tan ve senden özür diliyorum!” demiş ve yaptığı şeyi kendisine haber vermişti. *Aleyhissalâtü Vesselâm* da: “Ömer, bu sana yakışmadı.” deyince, başkaları da ayağa kalkıp, yatsıdan sonra yapmış oldukları şeyleri itiraf etmişlerdi de, nihayet bu âyet nazil olmuştu.

el-Mü'min 40/19'daki “Allah gözlerin o ustaca ve haince bakışını bilir; zihinlerin neler gizlediğini...” mealindeki *يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ* ifadesi de bu manayı desteklemektedir yani “hainliğin gözlere isnat edilişi”ni...

Yine, el-Bakara 2/223'teki *وَقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ* ifadesinde de “birbiriniz” anlamı söz konusudur yani karılar ve kocalar olarak birbiriniz için bir ön hazırlık yapın.⁶⁴

Ihtiyân-ı enfus tabiri en-Nisâ 4/107'de bu kez “eşler arası ilişkiler” çerçevesinde değil, fertlerin ait oldukları toplumla ilişkileri çerçevesinde geçmektedir -yukarıda işlenmiştir-.

3. İki Anlama da İhtimali Olan Enfüs Terkipleri

Enfüs kelimesi ile oluşturulan terkiplerden *levm-i enfus*'te, *ihlâk-i enfus*, *tezkiye-i enfüs*, *husrân-i enfus* ve *zulm-i enfuste* iki ihtimal bulunmaktadır.

Sırasıyla;

- “Bizzat kendini kınamak” ve “liderler ve bağlıları olarak [veya şeytan ve ona uyanlar olarak] birbirini kınamak”.
- “Kendini helâk etmek” ve “inkârcıların birbirlerini helâke sürüklemesi”,
- “Şahsını” ve “kendi insanlarını” tezkiye etmek ki ikinci ihtimalde, dindaşlar/ yoldaşlar/ mezheptaşlar birbirlerini tezkiye etmiş olmaktadırlar.
- “Kendine” de “etki alanındaki insanlar da günün “son”unda zarar ettirmek.
- “Kendi kendine zulmetmek” ve “insanların birbirlerine haksızlık etmeleri”.

Son terkipten başlayacak olursak... Kur'an'da sıkça geçen *zulm-i enfuste*; kendi tutum ve icraatları yüzünden fecî bir âkıbetle karşılaşan toplumlara Allah'ın zulmetmediği, “bizzat kendilerinin” zulmettiği belirtilmektedir ki insanlar *رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا* diyen Âdem - Havva⁶⁵ örneğinde olduğu gibi içinde buldukları iyi durumu kaybetmeleri sebebiyle kendilerine haksızlık etmiş oldukları kadar, bu konuda birbirlerini uyardıkları, gereken tedbirleri almadıkları ve hep birden şeytana uydukları için birbirine de haksızlık etmiş olmaktadırlar.

Terkibin haklarında kullanıldığı kişi ve toplumlar incelendiğinde kendine zulmetme tabirinin şunlarla ilgili kullanıldığı görülmektedir:

⁶³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 3/234-236; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 114.(el-Bakara 2/187 hk.) [Parağraftaki metin *el-Keşşâf*'tandır.]

⁶⁴ Bu ifade; “İlişkiden evvel Besmele çekin.”, “Şehveti değil Allah'a itaati önceleyin.” gibi manalara da hamle edilmiştir. bk. Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 3/762. (el-Bakara 2/223 hk.)

⁶⁵ el-A'râf 7/23.

- Peygamberlerine karşı gereken tutumu takınmamak; aleyhlerinde anti-propaganda ve algı mühendislikleri yaparak hem kendilerini hem de toplumlarını Tanrı elçisinin mesajından mahrum bırakarak kendi şahıslarına da etki alanındaki kitlelere de zulmetmiş olmak (et-Tevbe 9/70; Hûd 11/101; İbrâhîm 14/45; en-Nahl 16/33; el-Ankebût 29/40; er-Rûm 30/9).
- Aşırı, çirkin bir iş işleyerek hem kendine hem de hakkına girdiği kimselere zulmetmiş olmak (Âl-i İmrân 3/135. Kezâ en-Nisâ 4/64; ez-Zuhruf 43/76).
- Elindeki nimetin şükrünü eda etmemek, nimete karşı gerektiği gibi davranmamak; devşirilen mahsûlatın hakkını fakir fukaraya vermemek... (Âl-i İmrân 3/117). Böylece hem kendilerine hem de muhtaç insanlara zulmetmiş olmaktadır.
- Kur'an nimetine karşı gerektiği gibi davranmamak (Yûnus 10/44).
- Elindeki nimete gerektiği gibi şükretmemek (Sebe' 34/19).
- Çölün ortasında ihsan edilen mucizevî nimetlere gerektiği gibi şükretmemek (el-Bakara 2/57; el-A'râf 7/160).
- Buzağıya tapmanın hem şahsî hem de toplumsal bir zulüm oluşu yani sadece Sâmîrî'nin kendine zulmetmesiyle sınırlı olmaksızın, buzağıya taptığı ve öldürülmesine yol açtığı insanlara da zulmetmiş olması (el-Bakara 2/54).
- Bazı hayvanların İsrail oğullarına, zulümleri yüzünden haram kılındığı (en-Nahl 16/118).

Levm-i enfüs terkinde; cehennemdekilerin “ateşe neden ve nasıl düştükleri konusunda kendi kendilerini kınamaları” anlamı da, “liderler ve halk kesimleri olarak birbirlerini kınama” anlamı da mevcuttur. Aynı şey *husrân-i enfus* için de geçerlidir. İlgili âyetlerde; inkârcıların Âhirette hem kendilerini hem de birbirlerini -yani etkili yetkili merciler olarak halk kesimlerini, ana babalar olarak evlatlarını (...)- hüsrana uğratacakları ihtar edilmektedir. Nitekim el-En'âm 6/130'da ins ü cin kâfirlerinin “kendileri ve birbirleri” aleyhine şahitlik edecekleri söylenmektedir ki burada; insanlar Âhirette haksız olduklarını net biçimde anlayarak bizzat kendi aleyhlerine tanıklık ediyor olabilecekleri gibi, liderler ve halk kesimleri olarak birbirlerinin aleyhine tanıklık ediyor da olabilirler.

Mezkûr ihtimal *tezkiye-i nefis* terkihi için de söz konusu edilebilir. Allah'ın en iyi, en makbul kulları olduklarını iddia eden Müşrikler⁶⁶ ve Yahudiler⁶⁷, “kendilerini *tezkiye* etmemeleri” gerektiği konusunda irşad edilirlerken, hem kendi şahıslarını hem de müminler karşısında birbirlerini yani Yahudiler ve Müşrikler olarak kendi dindaşlarını aklamaya, temize çıkartmaya çalışmamaları konusunda eğitilmekte, bunu yapma yetkisinin Allah'ta olduğu belirtilmektedir.

Sonuç

Makalede; *katl-i enfüs*, *ihtiyân-ı enfüs* ve *nisyân-ı enfüs* terkiplerinde *enfüsün* “birbiri/birbiriniz” anlamına dikkat çekilmiş; başlıca Kur'an meallerinde bu terkiplere verilen manalar tetkik ve tenkit edilmiştir. *Tibyân*, Gurabzâde, Mevâkib, İzmirli, Elmalılı, Âkif, Çantay, Ateş, Gölpınarlı, Esed gibi müelliflere ait bu mealler; sonraki dönem meallerinin kaynakları durumunda oldukları için önem arz etmektedirler.

Enfüs kelimesi *nefsin* çoğulu olduğu için, bazı âyetlerin nefis/ ego anlamında çevrildiği görülmektedir. Bu mana halka yönelik cami vaazlarının etkisiyle yaygınlaşmış ise de âyetlerin inzâl edildiği sırada bu kelimelerde tasavvuftaki mezkûr anlam yoktu.

⁶⁶ en-Necm 53/32.

⁶⁷ en-Nisâ 4/49.

Bununla birlikte, *enfüs*; insanın “tüm varlığıyla” bir şeyi istemesi, o şeyi canının çekmesi bağlamında kullanılmış; insanların “kendi aralarında” yaptıkları gizli konuşmalar, “iç”lerinde gizledikleri şeyler *enfüs* ile anlatılmıştır.

Enfus Kur’an’da genelde “kendiniz/ kendileri” anlamında kullanılmakta, çok sayıda âyette de “birbiriniz” anlamına gelmektedir. “Birbiriniz” anlamına dair en bâriz örnekler Nûr 24/61’deki *فَسَلِّمُوا عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ* [*birbirinize selâm verin*] ifadesiyle el-Hucurât 49/11’deki *وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ* [*birbirinize çemkirmeyin/ [dilinizle] ısırmayın*] ifadeleridir. “Birbirinize” anlamı neden “kendinize” kelimesiyle ifade ediliyor? Çünkü Ebussuûd Efendi’nin dediği gibi, müminler tek bir nefis gibidir” diyor. Dolayısıyla mümin kardeşini ayıplayan kendisini ayıplamış oluyor ve *enfüs* kelimesinin kendiniz ve birbiriniz şeklindeki iki anlamı birleşmiş oluyor.⁶⁸

“Kendiniz” anlamı bu ikinci tür âyetlerde yine mevcuttur ancak bir paydada buluşan onlarca, yüzlerce, binlerce insana “kendiniz” dediğinde, bu münferit şahsiyetlerin ilgili âyetin muhtevasına bağlı olarak “birbirlerine yönelik” tutumlarının düzenlendiği unutulmamalıdır. Meselâ ifk hâdisesi örneğinde; “*Peygamberinizin eşi hakkındaki mâlum isnatları işittiğinizde ‘kendiniz hakkında’ iyi niyetli olmanız gerekmez miydi!?*” dediği zaman, açıktır ki bu isnatları işiten halk ile isnadın muhatabı olan Hz. Âişe’den söz edilmekte, âdetâ “Aynı imanı paylaşan fertler olarak *birbirinize* bakışınız böyle mi olmalıydı!” denmekte; bir mümin kadın isnatta bulunulduğu vakit kitlelerin onun hakkında nasıl hareket etmesi gerektiği ihtar edilmektedir.

Hâsılı; *enfüs* âyetleri sadece münferit muhatapların şahsî “ben”i, “öz”ü ve “iç”i çerçevesinde değil, onların içinde bulunduğu grup ve topluluklarla birlikte düşünülmelidir. Nitekim fertlerin imana aykırı tutum ve davranışları “kendi kendilerine” yani ait oldukları topluma hainlik etmek olarak nitelenmiştir; çünkü müminlerce oluşturulan dinî - siyasî – askerî birlik bir “iman toplumu” olarak muhataplar için “kendileri” anlamını ifade etmekte; binlerce mümin ‘bir’ bedeninin organları olarak “aynı şey” olarak mütalaa edilmektedir. Bu olgu dikkate alındığında yani sadece hitap kitlesindekilerin münferit şahıslar değil onların ait olduğu zümreler de hesaba katıldığında, *enfüs* kelimesinin geçtiği bir âyetin onlarca, binlerce ferdi “bir”leştirdiği anlaşılacaktır.

Giriş’te vârit oldukları âyetlere atıfla verdiğimiz *enfüslü* terkiplerin anlamları şu şekilde belirlenmiştir:

(i) *Du’â-i enfüs*: Mübâhele için kendini ve kendi insanını ortaya koymak; Peygamber (s.a.)’in Ehl-i beytini çağırması. *Zuhûk-ı enfüs*: Zengin kâfirlerin yıkılıp gitmesi; canlarının çıkması. *Şehâde ‘ale’l-enfüs*: Âhirette Müşriklerin, kendi aleyhlerinde tanıklık etmeleri. *Nasr-ı enfüs*: Kendi kendine yardım etmek; ‘ilâh’laştırılan kişi ve varlıkların, bırakın kendilerine tapınanları, bizzat kendilerine dahî hayırlarının dokunmayacak olması.

(ii) *Lemz-i enfüs*: Birbirine çemkirmek; insanların, aynı imanı paylaştıkları, beraber aynı kıbleye yöneldikleri dindaşlarını acımasızca tenkit ederek bir bakıma kendi kendilerini ısırmaları. *Selâm ‘ale’l-enfus*: Birbirine selâm vermek; yabancı bir eve gelenlerin oradakilerle selâmlaşması. *Katl-i enfüs*: Birbirini öldürmek. Örneği: Hz. Musa devrinde Levililerin buzağıyı edinen Sâmirîlileri katletmesi. *Ihtiyân-ı enfüs*. Birbirine hain/ kötü gözlerle bakmak. Örneği: Oruç geceleri -ilk zamanlar- cinsel ilişki yasak olduğu hâlde karı ve kocaların birbirlerini arzu etmeleri. *İhrâc-ı enfüs*: Zâlim kâfirlerin can vermesi. *Nisyân-ı enfüs*: Birbirini unutmak; Münafıkların Nadîr oğulları muhasarası esnasında Yahudileri nisyana terketmeleri, Peygamber’den

⁶⁸ bk. Muhammed el-’İmâdî Ebussuûd Efendi, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâye’l-Kitâbi’l-Kerîm* (Beyrut: Darü İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, ts.), 8/121. (el-Hucurât 48/11 hk.)

korkarak vaat ettikleri yardımı yapmamaları, tıpkı şeytanın, aldattığı bir kimseyi yüzüstü bırakması gibi onları kendi kederlerine terk etmeleri. *Mekr-i enfus*: Birbirine tuzak kurmak; lider ve elitlerin halk kitlelerine ‘tuzak’lar kurması. *Fetn-i enfus*: Birbirini ayartmak; infak ve karzıhasen gereken savaş durumlarında insanların birbirini ayartması, infaktan vaz geçirmesi. *Hudâ-i enfus*: Birbirini aldatmak; liderlerin halklarını... *Idlâl-i enfus*: Birbirini saptırmak; liderlerin, ellerindeki propaganda ve algı mühendisliği imkânlarıyla halklarını yanıltmaları, Hakk'ın yolundan vazgeçirmeleri, o yolda olanları da saptırmaları. *Hife-i enfus*: Birbirinden çekinmek; efendilerin kölelerine istedikleri gibi davranabiliyorken, kendileri gibi özgür, zengin, güçlü kişilerden çekinmeleri, aynı tutumu bunlara karşı sergilemekten korkmaları. *Rücû' ile 'l-enfus*: Birbirine müracaat etmek; putperestlerin Hz. İbrahim'in putları kırması olayını kendi aralarında görüşmek üzere birbirlerine dönmeleri. *Zann bi'l-enfus*: Birbirleri hakkında [iyi] kanaatler beslemek; ifk hâdisesinde, müminlerin Âişe-i Sıddîka hakkında hüsn-i zan beslemesi. *Kavl fi'l-enfus*: Kendi aralarında konuşmak. Münafıkların camide toplantı esnasında “kendi aralarında [birbirleriyle]” fiskos etmeleri.

(iii) *Husrân-i enfus*: Kendini/ birbirini hüsrâna uğratmak; sadece kendisine değil, etkili olduğu şahıs ve kesimlere Âhirette zarar ettirmek. *Levm-i enfus*: Kendini/ birbirini kınamak; Ateş'e atılınca hem kendisini hem de oraya düşmesine yol açan şeytanı ve şeytanî kişi ve odakları suçlamak. *Makt-i enfus*: Kendine/ birbirine karşı müthiş öfkeli olmak. Ateş'teki lider ve halkların bizzat kendilerine öfkelenedikleri gibi, birbirlerine de hışım ile yaklaşarak büyük bir nefret, kin ve düşmanlıkla konuşmaları. *İhlâk-i enfus*: Kendini/ birbirini helâk etmek; Hak'tan kendileri uzak durduğu gibi başkalarını da uzaklaştıran inkârcıların bu amelleriyle hem kendilerini hem de halklarını helâke sürüklemesi. *Tezkiye-i enfus*: Kendini/ birbirini tezkiye etmek; Müşriklerin ve Yahudilerin gerek tek tek kendi şahıslarını gerekse şirk ve Yahudi dinine mensup toplumlarını tezkiye etmeye yani temize çıkarmaya çalışması. *Zulm-i enfus*: Kendine/ birbirine zulmetmek; işlediği hatalarla ve imza attığı yanlışlarla şahsî hukukuna ve başkalarının hukukuna riayet etmemiş olduğu için, kendisine karşı da, başkalarına karşı da haksızlık etmek. *Takdîm li'l-enfus*. Kendisi/ birbiri için önceden bir şey yapmak; Âhirete önden güzellikler ve iyilikler göndermek kişinin bizzat kendisi için yaptığı bir şey iken, eşlerin, ‘evlât nimetine kavuşma’ amaçlı cinsel ilişkileri öncesi yaptıkları ön hazırlık “birbirleri” için yaptıkları bir şeydir.

Bununla birlikte kelimenin ve ilgili terkiplerin reel delâleti Tefsir ilkeleri çerçevesinde tespit edildikten sonra, tevil kabilinden açılımlar yapılabilir. Sözelimi *nisyân-ı enfüste* Nadîr oğulları Yahudileri ile bunları kışkırtan münafıkların “birbirlerini” unuttukları belirlendikten sonra, Kur'an'ın “kendiniz” diyerek bunları aynı kefeye koymasındaki yani Yahudi ile “Müslümanım” diyeni eşitlemesindeki vahamete dikkat çekildikten sonra, “kendini unutma” tabiri genişletilebilir: Toplumların “kendilerini” unutmaları; kendi imanlarına, kendi dinlerine, kendi kültür ve medeniyetlerine yabancılaşması, bunları terk ederek başkalaşması, farklı ‘dünya’lara kapılması... Çünkü bu da bir kendini unutma vakasıdır. Bu tevil ile, yaşanmakta olan bir gerçeğe Kur'an'dan mesnet bulunmuş olmaktadır. Ama bu, âyetin vahyedildiği esnada taşıdığı gerçek anlamını devre dışı bırakmamalıdır. Bu gibi yerlerde sorun, tevilli manaların Tefsir ilminin ortaya koyduğu gerçek anlamı silmesidir. Peki, aynı tevil *katl-i enfüs* terkinde de yapılabilir mi? *فَاقتُلُوا أَنْفُسَكُمْ* [el-Bakara 2/54] ifadesi “Nefsinizi arıtın!” “Egonuzu öldürün!” “Benliğinizi kırın!” şeklinde tevil edilebilir mi? Şu an meallerde verilen anlam bu olmakla birlikte, kanaatimce cümle böyle bir teville müsait değildir. Çünkü (i) Kur'an bütünlüğü ilkesi gereği bakmamız gereken ilgili diğer üç âyet buna imkân vermemektedir. Zira bunlardan birinde (*ثُمَّ أَنْتُمْ هُوَ لَا تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ* [el-Bakara 2/85]) muhataplar *katl-i enfüs*leri sebebiyle yani “birbirlerini öldürdükleri” için kınanmaktadır. Günümüz “İslâm” dünyasındaki gibi, aynı kitaba iman ettiğini, aynı dine mensup olduğunu söyleyen Yahudi kabilelerinin birbirleriyle savaşmaları... Birbir-

lerini memleketlerinden çıkarmaları... Dolayısıyla, *katl-i enfüste* “nefsi arıtmak”tan söz edilmediği nettir. (ii) Kişinin kendisini arındırması; Arap dilinde *katl-i enfüs* terkiibiyle değil *tezkiye-i enfüs* terkiibiyle ifade edilmektedir: (فَدَّ أَفْلَحَ مَنْ رَكَّاهَا [“Kendini arındıran kesinlikle felâha ermiştir.” ; eş-Şems 91/9]). Ayrıca, فَدَّ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى [“Arınan kesinlikle felâha ermiştir.” ; el-A‘lâ 87/14]) Bununla birlikte, kendisini arıtmış olmadığı -gerçekte iyi ve makbul bir insan olmadığı- hâlde kendini böyle gösterenler yine *tezkiye-i enfüs* kullanılarak kınanmaktadır: (فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ (هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى [“Kendi kendinizi tezkiye etmeyin! Kimin sakınmakta olduğunu O daha iyi biliyor!..” en-Necm 53/32]; أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْكُونَ أَنْفُسَهُمْ [“Bak şu kendilerini temize çıkartanlara!..” ; en-Nisâ 4/49]). Dolayısıyla, *katl-i enfüsün* “nefsi arıtma/ egoyu öldürme” anlamına çekilmesi tevil ilkelerine uymamaktadır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1. Basım, 1998.
- Alpaydın, Mehmet Akif. "Giriş". *Züdebü âsâri'l-mevâhib ve'l-envâr -Gurâbzâde Tefsiri-*. ed. İsmet İpek - Muhammed Said Güler. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2016.
- Arpa, Recep. "Tibyân Tefsiri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/127-128. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.
- Aydın, Fatma. *İsmail Ferruh ve Tefsîru'l-Mevâkib Adlı Eseri*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Beğavî, Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ'. *Me'âlimu't-tenzîl*. nşr. Nuhammed 'Abdullah Nemr vd. Riyad: Dâru Tayyibe, 1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. Şam: Dâru'l-İbni'l-Kesîr, 5. Basım, 1993.
- Bulaç, Ali. *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Anlamı: Meal ve Sözlük*. İstanbul, 1983.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsîri*. 8 Cilt. İstanbul, 1964.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. thk. Komisyon. Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Çelik, Ersin. "19. Yüzyılda Bir Tefsir Klasiğinin Farsçadan Türkçeye Tercümesi: İsmâil Ferrûh Efendi'nin Tefsîr-i Mevâkib Adlı Eseri". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a -XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası-*. ed. Ahmet Hamdi Furat. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Dalkılıç, Mehmet. *İslâm Mezheplerinde Ruh*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 2004.
- Ebüs-suûd Efendi, Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Darü İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*. Türkçeye çev. Ahmet Ertürk - Cahit Koytak. 3 Cilt. İstanbul, 1999.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *Beşâ'iru zevi't-temyîz fi lefâ'ifi'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Muhammed Alî Neccâr. Kahire: el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1. Basım, 1992.
- Gurâbzâde, Ahmed Efendi. *Züdebü âsâri'l-mevâhib ve'l-envâr -Gurâbzâde Tefsiri-*. ed. İsmet İpek - Muhammed Said Güler. Haz. Mehmet Akif Alpaydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2016.
- Hayat Kitabı Kur'an*. çev. Mustafa İslamoğlu. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 3. Basım, 2009.
- Kaya, Murat. *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Kırımlı, İsmail Ferruh Efendi. *Mevâkib Tefsiri*. İstanbul: Bahriye Matbaası, 1323.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.

- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli.* çev. Ali Özek vd. Ankara: 1999.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Meâli.* çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul, 1958.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli.* çev. Yaşar Nuri Öztürk. İstanbul, 1999.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli.* çev. Süleyman Ateş. İstanbul, ts.
- Luxemberg, Christoph. *The Syro-Aramaic Reading of The Koran -A Contribution to The Decoding of The Language of The Koran.* Berlin: Schiler, 2007.
- Ma'ânî-i Kur'ân (Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı).* çev. İsmail Hakkı İzmirli. İstanbul: Eren Yayınları, ts.
- Özcan, Esat. *Hıdır Bin Abdurrahman el-Ezdî ve et-Tibyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsirindeki Metodu.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân.* thk. Safvân Adnân Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, H 1412.
- Râzî, Ebû Abdillâh Ebü'l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-Ġayb.* Tahran: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, ts.
- Şentürk, Recep (ed.). *Direnen Meal Akif Meali.* İstanbul: Mahya Yayınları, 2016.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân.* thk. Abdullah Abdülmühsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Tanrı Buyruğu.* çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul, 1955.
- Tefsîrî Mehmed Efendi, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî ed-Debbağ. *Terceme-i Tibyân.* 2 Cilt. İstanbul, ts.
- Tefsirli Kur'ân Meâli -Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm.* çev. Hasan Basri Çantay. thk. Yekta Saraç. 3 Cilt, 2021.
- Terceme-i Şerîfe Türkçe Kur'ân-ı Kerim.* çev. Tevfik Süleyman. İstanbul: Yeni Şark Kütüphanesi, ts.
- Yazır, Muhammed Hamdî. *Hak Dini Kur'an Dili.* 9 Cilt. İstanbul: y.y., 1936.
- Zeccâc, Ebu İshak İbrahim b. es-Seriyy. *Ma'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbuh.* nşr. Abdü'l-Celîl Abduh Şelebî. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl.* nşr. Halil Me'mûn Şihâ. Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 2009.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Murat SÜLÜN

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declares that he have no competing interests